

**ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

ΤΜΗΜΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΘΗΜΑ
179 «MARX: ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ & ΠΟΛΙΤΙΚΗ»

ΕΞΑΜΗΝΟ:	Ζ'
-----------------	-----------

Αλέξανδρος Χρύσης
Καθηγητής

Αθήνα
2017-2018

Marx: Φιλοσοφία & Πολιτική

I. Θεματικές

1. Ο Marx & η εποχή του

2. Η φιλοσοφία της πράξης ως κριτική της **θρησκείας**
(1835-1841): **Ο νεοχεγκελιανός Marx**

3. Η φιλοσοφία της πράξης ως κριτική της πολιτικής. **Ο Marx της δημοκρατίας**

3.1. (1842-1843): η ρεπουμπλικανική πολιτεία

3.2. (1843): η «αληθινή δημοκρατία» το προλεταριάτο

3.3. (1843-1844): φιλοσοφία & προλεταριάτο. **Ο Marx της επανάστασης**

4. Η μαρξική κριτική της αλλοτρίωσης και της ιδεολογίας. **Ο Marx του κομμουνισμού**

4.1. (1844-1845): **αλλοτρίωση & κομμουνισμός**

4.2. (1846): **ιδεολογία και κομμουνισμός**

5. Ο Marx & η **αλλαγή του κόσμου**

II. Εισαγωγική Βιβλιογραφία

Βιογραφίες

Berlin Isaiah, *Καρλ Μαρξ: η ζωή και η εποχή του*, Εκδόσεις Scripta, Αθήνα 1998. [*]

Nicolaievsky Boris και Maenchen-Helfen Otto, *Η ζωή του Καρλ Μαρξ: ο άνθρωπος, ο αγωνιστής*, Εκδόσεις Ράππα, Αθήνα 1979. [*]

Mehring Franz, *Καρλ Μαρξ. Η ιστορία της ζωής του*, Εκδόσεις redmarks, Αθήνα 2017.

Μελέτες

Avineri Shlomo, *The Social and Political Thought of Karl Marx*, Cambridge University Press, Cambridge 1968. [*]

Balibar Etienne, *Η φιλοσοφία του Μαρξ*, Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα 1996. [*]

Bensaïd Daniel, *Μαρξ [Τρόπος Χρήσης]*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2010.

Callinicos Alex, *Οι επαναστατικές ιδέες του Μαρξ*, Εκδόσεις Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα 1998.

Carver Terrel, *Marx's Social Theory*, Oxford University Press, Oxford 1982.

Carver Terrel (ed.), *The Cambridge Companion to Marx*, Cambridge University Press, Cambridge 1996 [*]

Draper Hal, *Karl Marx's theory of revolution*, Monthly Review Press, New York 1977 [*]

Eagleton Terry, *Γιατί ο Μαρξ είχε δίκιο*, Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2012.

Quiniou Yvon, *Καρλ Μαρξ*, Εκδόσεις Τόπος, Αθήνα 2011. [*]

Lefebvre Henri, *Η κοινωνιολογία του Μαρξ*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1985. [*]

Lefebvre Henri, *Marx*, Presses Universitaires de France, Paris 1972. [*]

Lewis John, *Ο μαρξισμός του Μαρξ*, Εκδόσεις Μπουκουμάνης, Αθήνα 1975. [*]

McLellan David, *The Thought of Karl Marx: an Introduction*, Macmillan, London 1983. [*]

McLellan David, *Marx*, Fontana, London 1986. [*]

Μπιτσάκης Ευτύχης, *Καρλ Μαρξ, Ο θεωρητικός του προλεταριάτου*, Εκδόσεις Gutenberg, Αθήνα 1983.

Singer Peter, *Μαρξ*, Εκδόσεις Πολύτροπον, Αθήνα 2006. [*]

[*] Με την ένδειξη αυτή συνοδεύονται οι τίτλοι που υπάρχουν στη Βιβλιοθήκη του Παντείου Πανεπιστημίου

III. Περιοδικά

Actuel Marx

(<http://actuelmarx.u-paris10.fr/>)

Rethinking Marxism

(<http://rethinkingmarxism.org/>)

Historical Materialism

(<http://www.historicalmaterialism.org/>)

Thesis Eleven

(<http://journals.sagepub.com/home/the>)

Θέσεις

<http://www.theseis.com/>

Μαρξιστική Σκέψη

<http://www.marxistikiskepsi.gr/>

Ουτοπία

<http://www.u-topia.gr/>

Τετράδια Μαρξισμού

<http://tetradia-marxismou.gr/>

IV. Ιστότοποι

The Marx and Engels Internet Archive ως μέρος του Marxists Internet Archive Library

(<http://www.marxists.org/archive/marx/index.htm>)

Marx-Engels-Forschung und Edition

(<http://www.marxforschung.de/home.htm>)

The MarX-Files

<http://www.appstate.edu/~stanovskydj/marxfiles.html>

Marx200

<http://marx200.org/en/category/blog>

V. Έκδοση Απάντων

MEGA[♦]
ΙΣΤΟΡΙΚΟ

1883 Θάνατος του Marx - τα χειρόγραφα στον Engels.

1895 Θάνατος του Engels - τα χειρόγραφα του Marx στις κόρες του Eleanor Aveling και Laura Lafargue, τα χειρόγραφα του στους August Bebel & Eduard Bernstein ως εκπροσώπων του SPD.

1898 Θάνατος της Aveling - τα χειρόγραφα του Marx υπό την ευθύνη της Laura Lafargue.

1911 Θάνατος της Lafargue - τα χειρόγραφα του Marx, όπως και του Engels, στα κομματικά αρχεία του SPD στο Βερολίνο.

1920 *MEGA¹* Υπό τη διεύθυνση του Ριαζάνοφ: άδεια από το SPD για φωτοτυπική αναπαραγωγή των αρχείων Marx-Engels.

Νταβίντ Ριαζάνοφ (1870-1938)[•]

Ιστορικός, φιλόσοφος και εκδότης της πρώτης έκδοσης *Απάντων Marx-Engels*, γνωστής και ως *MEGA*.

Στο διάστημα 1918-1920 ο Ριαζάνοφ υπήρξε επικεφαλής των Κρατικών Αρχείων και συνέβαλε αποφασιστικά στην ίδρυση και λειτουργία της Σοσιαλιστικής Ακαδημίας και του Ινστιτούτου Marx-Engels, του οποίου υπήρξε διευθυντής από το 1921 ως το 1931. Στα 1930 το Ινστιτούτο

[♦] Για το ιστορικό και τη δυναμική της έκδοσης των *Απάντων* του Marx και του Engels, βλ. ενδεικτικά στην ελληνική γλώσσα:

-Eric Hobsbawm, «Η τύχη των γραπτών του Μαρξ και του Ένγκελς», στο Eric Hobsbawm, Πώς να αλλάξουμε τον κόσμο, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα χ.χ., σσ.188-207

-Regina Roth, «Η έκδοση *Απάντων* των Μαρξ-Ένγκελς (*MEGA*)», *Η Αυγή*, Κυριακή 4 Ιουλίου 2010.

****** Στοιχεία για τον Ριαζάνοφ και το έργο του, καθώς και αρχειακό υλικό βλ. στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.marxists.org/archive/riazanov/index.htm>

Marx-Engels κατέχει περισσότερα από 450.000 δημοσιεύματα και 175.000 φωτοτυπίες ντοκουμέντων, συμπεριλαμβανομένου έγγραφου υλικού των Marx και Engels, που έχει αποκτηθεί από το Γερμανικό Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα. Το 1931 ο Ριαζάνοφ συλλαμβάνεται, προκειμένου να δικαστεί για αντικαθεστωτική δράση. Εξορίζεται στο Σαράτοφ, όπου εργάζεται για έξι χρόνια σε πανεπιστημιακή βιβλιοθήκη. Το 1937 συλλαμβάνεται εκ νέου και στις 21 Ιανουαρίου 1938 καταδικάζεται σε θάνατο από το Ανώτατο Δικαστήριο της ΕΣΣΔ. Ο Ριαζάνοφ αποκαταστάθηκε νομικά μετά θάνατο το 1958 και πολιτικά το 1989.

- 1928** Πολιτική ρήξη SPD και Comintern: ακύρωση συμφωνίας.
- 1933** Άνοδος του Hitler στην εξουσία: τα αρχεία Marx-Engels στο εξωτερικό.
Τα 2/3 των αρχείων περιέρχονται στην κατοχή του International Institute for Social History (IISH)* με έδρα το Amsterdam, ενώ το υπόλοιπο 1/3 βρίσκεται στη Μόσχα, όπου φυλάσσεται σήμερα στα Κρατικά Αρχεία για την Κοινωνική-Πολιτική Ιστορία.
- 1960** *MEGA*² Με πρωτοβουλία των Ινστιτούτων Μαρξισμού-Λενινισμού της Μόσχας και του Βερολίνου.
- 1975** Αρχίζει η έκδοση τόμων *MEGA*² με συνεργασία και άλλων ινστιτούτων, μεταξύ των οποίων και το KARL MARX HAUS με έδρα το Trier.
- 1990** Μετά την κατάρρευση ιδρύεται το Internationale-Marx-Engels-Stiftung (IMES) με έδρα το Amsterdam. (πρόκειται ουσιαστικά για δίκτυο αριθμού ερευνητικών ινστιτούτων και ομάδων)
- 1993** Η έκδοση *MEGA*² διασφαλίζει χρηματοδότηση από το γερμανικό κράτος και υπάγεται στην ευθύνη της Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften (BBAW), η οποία, από την πλευρά της, εντάσσεται στο δίκτυο του IMES.
- 1995** Εξασφαλίζεται χρηματοδότηση και από την Ευρωπαϊκή Ένωση.
- 1998** Η έκδοση των *MEGA*² περνάει από το Dietz Verlag στο Akademie Verlag με βασικές αρχές: απο-πολιτικοποίηση/ διεθνοποίηση/ ακαδημαϊκά κριτήρια.

ΥΛΙΚΟ

Σύνολο τόμων: 114 (Ως σήμερα έχουν εκδοθεί οι 59 και 28 είναι υπό έκδοση.)

Κατανομή υλικού:

I/ Έργα, Χειρόγραφα, Άρθρα (22/32 έχουν εκδοθεί.)

II/ Το Κεφάλαιο και το προπαρασκευαστικό υλικό του (15/15: ολοκληρώθηκε η έκδοση)

III/ Αλληλογραφία (4.000 επιστολές από τους Marx και Engels, 10.000 επιστολές προς αυτούς) (14/35 έχουν εκδοθεί.)

IV/ Αποσπάσματα (αποδελιτώσεις), Σημειώσεις, Marginalia (18/32 έχουν εκδοθεί.)

ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Arbeitsblätter zur Marx-Engels-Forschung (Martin-Luther Universität di Halle-Wittenberg) 1976-1988 (23 τεύχη).

Beiträge zur Marx-Engels -Forschung (IML-Berlin) 1977-1990 (29 τεύχη)/ 1991-2009 Neue Folge.

Marx-Engels -Forschungs Berichte (Karl Marx Universität-Lipsia) 1981-1990 (6 τεύχη)

MEGA-Studien (IMES) 1994-2001.

Marx-Engels Jahrbuch (IML-Berlin IML-Moscow) (13 τεύχη) 1978-1991.

Marx-Engels Jahrbuch (BBAW) 2003-2016.

<http://mega.bbaw.de/begleitende-publikationen>

*** Βλ. επίσης το άρθρο του Marcello Musto "The Rediscovery of Karl Marx", *International Review of Social History*, vol.52, issue 3 (December 2007), pp.77-498, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.cambridge.org/core/journals/international-review-of-social-history/article/the-rediscovery-of-karl-marx/9D4921302C86349D52307A5A86808EB7>

ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΚΥΚΛΟΙ & ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΠΕΡΙΟΔΟΙ

1835-1841 ΦΟΙΤΗΤΙΚΑ ΧΡΟΝΙΑ	ΒΟΝΝΗ ΒΕΡΟΛΙΝΟ	ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ (*Επιστολή στον πατέρα)	ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ vs ΘΡΗΣΚΕΙΑ
1842-1843 ΜΑΧΟΜΕΝΗ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑ & ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ	ΚΟΛΩΝΙΑ KREUZNACH	ΑΡΘΡΟΓΡΑΦΙΑ (<i>Rheinische Zeitung</i>) <i>ΚΡΙΤΙΚΗ ΧΕΓΚΕΛΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ</i>	ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ (ΚΡΑΤΟΣ & ΔΙΚΑΙΟ)
1843-1845 Η ΑΝΑΚΑΛΥΨΗ ΤΟΥ ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟΥ	ΠΑΡΙΣΙ	<i>ΤΟ ΕΒΡΑΪΚΟ ΖΗΤΗΜΑ</i> <i>ΚΡΙΤΙΚΗ ΧΕΓΚΕΛΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ</i> <i>ΔΙΚΑΙΟΥ.ΕΙΣΑΓΩΓΗ</i> <i>ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ '44</i> <i>Η ΑΓΙΑ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ</i>	ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΑΛΛΟΤΡΙΩΣΗΣ & ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ
1845-1848 Η ΑΛΛΑΓΗ ΤΟΥ ΚΟΣΜΟΥ	ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ	<i>Η ΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ</i> <i>ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟΝ FEUERBACH</i>	ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ & ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ
1848 Η ΕΠΟΧΗ ΤΩΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΝ	ΠΑΡΙΣΙ (02.1848) ΚΟΛΩΝΙΑ(06.1848)	<i>ΤΟ ΜΑΝΙΦΕΣΤΟ</i> <i>ΤΟΥ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΟΥ ΚΟΜΜΑΤΟΣ</i> (*ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΛΙΓΚΑ)	«ΚΡΙΤΙΚΟΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ» ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΙΚΗ ΛΙΓΚΑ
1849-1883 Η ΠΑΛΗ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ: ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ & ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΑΤΟ (1870-1871: ΓΑΛΛΟ-ΠΡΩΣΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ) Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ & ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ	ΛΟΝΔΙΝΟ	<i>ΟΙ ΤΑΞΙΚΟΙ ΑΓΩΝΕΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ</i> <i>Η 18η ΜΠΡΥΜΑΪΡ ΤΟΥ ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΥ ΒΟΝΑΠΑΡΤΗ</i> <i>Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗ ΓΑΛΛΙΑ</i> <i>ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΟΣ ΤΗΣ GOTHΑ</i> <i>GRUNDRISSE</i> <i>ΤΟ ΚΕΦΑΛΑΙΟ</i>	ΘΕΩΡΙΑ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (ΔΙΕΘΝΗΣ ΕΝΩΣΗ ΕΡΓΑΤΩΝ & ΠΑΡΙΣΙΝΗ ΚΟΜΜΟΥΝΑ) ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ

ΘΕΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ (ΔΙΚΑΙΟ & ΚΡΑΤΟΣ) :

1842-1843

*Αρθρογραφία στην Εφημερίδα του Ρήνου
Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου
Το εβραϊκό ζήτημα*

1850-1871:

*Οι ταξικοί αγώνες στη Γαλλία
Η 18^η Brumaire του Λουδοβίκου Βοναπάρτη
Ο εμφύλιος πόλεμος στη Γαλλία*

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΨΕΥΔΟΥΣ ΣΥΝΕΙΔΗΣΗΣ:

(Κριτική της θρησκείας, της αλλοτρίωσης & της ιδεολογίας)

1843/44-1846

*Το εβραϊκό ζήτημα
Οικονομικά & φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844
Η Αγία Οικογένεια
Η Γερμανική Ιδεολογία*

ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ:

1849-1867

*Grundrisse (Χειρόγραφα του 1857)
Το Κεφάλαιο*

*Προγραμματικά κείμενα

1843-1844: Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Εισαγωγή

1845: Θέσεις για τον Feuerbach

1848: Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος

1859: Πρόλογος (στη Συμβολή) στην Κριτική της πολιτικής οικονομίας

1875: Κριτική του προγράμματος της Gotha

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Ο MARX & Η ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ

1688-1689	Ένδοξη Επανάσταση
1760-1830	Βιομηχανική Επανάσταση
1789	Γαλλική Επανάσταση
1799	Ο Ναπολέον στην εξουσία
1815	Παλινόρθωση
1830	Επανάσταση του Ιουλίου στη Γαλλία: η Παλινόρθωση των Βουρβόνων αποτελεί παρελθόν
1831/ 1834	Εξεγέρσεις στη Lyons
1839	Εξέγερση υπό την καθοδήγηση του Blanqui στο Παρίσι
1840	Θάνατος του Φρειδερίκου Γουλιέλμου III και άνοδος στο θρόνο του Φρειδερίκου Γουλιέλμου IV

MARX: ΠΕΡΙΟΔΟΙ ΤΗΣ ΖΩΗΣ & ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

1. Ο ΦΟΙΤΗΤΗΣ MARX (1835-1841)	BONNH,ΒΕΡΟΛΙΝΟ, [ΙΕΝΑ]
2. Ο ΔΗΜΟΣΙΟΛΟΓΟΣ MARX (1842-1843)	ΚΟΛΩΝΙΑ, ΚΡΕΪΖΝΑΧ
3. Ο MARX ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ (1843-1845)	
4. Ο MARX ΣΤΙΣ ΒΡΥΞΕΛΛΕΣ (1845-1847)	
5. Ο MARX ΚΑΙ ΟΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ 1848	ΠΑΡΙΣΙ,ΚΟΛΩΝΙΑ
6. Ο MARX ΣΤΟ ΛΟΝΔΙΝΟ (1849-1883)	

5 Μαΐου 1818

Ο Marx* γεννιέται στην πρωσική πόλη Trier του βιομηχανικά αναπτυγμένου κρατιδίου της Ρηνανίας-Βεστφαλίας.**

*Αστικής καταγωγής: ο πατέρας του ήταν νομικός, εβραϊκού θρησκευματος και διαφωτιστικής παιδείας, που βαπτίστηκε στη συνέχεια χριστιανός.

**Υπό γαλλική κατοχή από το 1795-1814' προσαρτάται και πάλι στην Πρωσία με απόφαση του Συνεδρίου της Βιέννης το 1815.

1830-1835	Γυμνασιακές σπουδές στο Γυμνάσιο του Trier "Friedrich Wilhelm"
1835-1841	Πανεπιστημιακές σπουδές στα Πανεπιστήμια Βόννης και Βερολίνου
1835	Εγγράφεται ως φοιτητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου της Βόννης.
1836	Μετεγγράφεται στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου Ίδρυση της «Ένωσης των Δικαίων» στο Παρίσι

I. Η 'ανακάλυψη' της χεγκελιανής φιλοσοφίας και της διαλεκτικής

«Στη συγκεκριμένες εκφράσεις του ζωντανού κόσμου της σκέψης, όπως είναι το δίκαιο, η πολιτεία, η φύση και ολόκληρη η φιλοσοφία, πρέπει να αφουγκραστούμε πράγμα το ίδιο στην εξέλιξή του., εδώ δεν επιτρέπεται η εισαγωγή αυθαίρετων κατατάξεων, παρά ο Λόγος του ίδιου του πράγματος πρέπει να ξετυλιχτεί αντιπαλεύοντας με τον εαυτό του και να βρει εντός του την ενότητά του. [...]

Ξεκόβοντας από τον ιδεαλισμό, τον οποίο, ας το πω εν παρόδω, παρέβαλα και έτρεφα με στοιχεία από τον Kant και τον Fichte, άρχισα να ζητώ την Ιδέα μέσα στην ίδια την πραγματικότητα. Αν προηγούμενα οι θεοί κατοικούσαν πάνω από τη γη, τώρα είχαν γίνει το κέντρο της.

Είχα διαβάσει αποσπάσματα της εγκελιανής φιλοσοφίας, και η παράξενη τραχιά της μελωδία δε μου γεννούσε τέρψη. Τώρα ήθελα να βουτήξω ακόμα μια φορά στο πέλαγος, όμως με την ξεκαθαρισμένη πρόθεση να βρω το πνεύμα εξίσου αναγκαίο, συγκεκριμένο και ολοκληρωμένο όσο και

το σώμα, να μη κάνω πια ασκήσεις δεξιοτεχνίας σαν ξιφομάχος, παρά να φέρω καθαρά μαργαριτάρια στο φως του ήλιου.[...]»¹

*Αξίζει να ανατρέξουμε στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Hegel προσδιορίζει τη διττή σημασία του **aufheben** [αίρω, υπερβαίνω]: «Υπό τον όρο aufheben δεν κατανοούμε, κατά πρώτον, κάτι περισσότερο από **απορρίπτω** ή αρνούμαι, **λέγοντας** φερ' ειπείν ότι αυτός ο νόμος ή αυτή η ρύθμιση κτλ. έπαψαν να ισχύουν [seien aufgehoben]. Περαιτέρω, ωστόσο, καλείται επίσης [με τον όρο] aufheben τίποτε περισσότερο παρά το **διατηρείν** [aufbewahren], και με αυτή την έννοια κάνουμε λόγο ότι κάτι αξίζει να διατηρηθεί. Αυτή η διπλή έννοια στη χρήση της γλώσσας, όπου **η ίδια λέξη έχει μια αρνητική και μια θετική σημασία**, δεν πρέπει να θεωρηθεί κάτι συμπτωματικό ούτε κάτι για το οποίο μπορεί να κατηγορηθεί η γλώσσα ως αφορμή σύγχυσης. Σε αυτό πρέπει, μάλλον, να αναγνωρίσουμε το θεωρητικό πνεύμα της γλώσσας μας, που **αίρεται υπεράνω της απλής κατανόησης ενός 'είτε-είτε'**» (*Logik*, §96 (Προσθήκη), *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*)

** Ο ίδιος ο Marx επανέρχεται μετά από πολλά χρόνια στο θέμα της σχέσης του με τη χεγκελιανή διαλεκτική με την εξής τοποθέτηση:

«Η διαλεκτική μου μέθοδος στη βάση της δεν είναι μονάχα διαφορετική από τη χεγκελιανή μέθοδο, μα είναι το κατ' ευθείαν αντίθετό της. Για τον Χέγκελ η διαδικασία της νόησης -που με το όνομα ιδέα τη μετατρέπει μάλιστα σε αυθυπόστατο υποκείμενο- είναι ο δημιουργός του πραγματικού που αποτελεί μονάχα το εξωτερικό της φανέρωμα. Για μένα αντίστροφα το ιδεατό δεν είναι παρά το υλικό, μεταφερόμενο και μετασχηματισμένο στο ανθρώπινο κεφάλι.

Τη μυστικιστική πλευρά της χεγκελιανής διαλεκτικής την έχω κριτικάρει πριν 30 σχεδόν χρόνια, τον καιρό που ήταν της μόδας. Μα ίσα-ίσα τον καιρό που επεξεργάζομουν τον πρώτο τόμο του «Κεφαλαίου», άρεσε στους σκυθρωπούς, τους φαντασμένους και τους μέτριους επιγόνους, που σήμερα δίνουν τον τόνο στη μορφωμένη Γερμανία, να μεταχειρίζονται τον Χέγκελ, όπως ο αγαθός Μόζες Μέντελσον μεταχειριζόταν τον Σπινόζα τον καιρό του Λέσινγκ, δηλαδή σαν «ψόφιο σκύλο». Γι' αυτό αναγνώρισα ανοιχτά τον εαυτό μου μαθητή εκείνου του μεγάλου στοχαστή και στο κεφάλαιο για τη θεωρία της αξίας ερωτοτρόπησα μάλιστα που και που με τον τρόπο έκφρασης που τον χαρακτηρίζει. Ο μυστικισμός που παθαίνει η διαλεκτική στα χέρια του Χέγκελ, με κανέναν τρόπο δεν αναιρεί το γεγονός ότι πρώτος αυτός έχει εκθέσει τις γενικές της μορφές κίνησης με τρόπο καθολικό και συνειδητό. Στον Χέγκελ η διαλεκτική βρίσκεται με το κεφάλι κάτω. Χρειάζεται να την αναποδογυρίσουμε και να τη στηρίξουμε στα πόδια της, για ν' αποκαλύψουμε το λογικό πυρήνα μέσα στο μυστικιστικό περίβλημα.

Με τη μυστικιστική της μορφή η διαλεκτική έγινε γερμανική μόδα, γιατί φαινόταν σαν να εξυμνεί αυτό που υπάρχει. Με τη λογική της μορφή είναι για τους αστούς και για τους δογματικούς ιδεολόγους τους σκάνδαλο και φρίκη, γιατί στη θετική αντίληψη αυτού που υπάρχει περικλείνει ταυτόχρονα και την αντίληψη της άρνησής του, του αναγκαίου αφανισμού του, γιατί αντιλαμβάνεται κάθε συντελεσμένη μορφή μέσα στη ροή της κίνησης, επομένως την αντιλαμβάνεται και από την παροδική της πλευρά, γιατί τίποτα δεν μπορεί να της επιβληθεί και γιατί στην ουσία της είναι κριτική κι επαναστατική.» (Από τον επίλογο στη δεύτερη έκδοση του *Κεφαλαίου* με ημερομηνία 24 Ιανουαρίου 1873)

Ο κόσμος των Νέων Χεγκελιανών/ Doktorklub²

[*Βλ. την επόμενη ενότητα: «Ο νεοχεγκελιανός Marx»]

¹ Karl Marx, [Επιστολή στον πατέρα], 10 Νοεμβρίου 1837, όπως περιλαμβάνεται στο: Karl Marx, *Διαφορά της δημοκράτειας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*, (Εισαγωγή, μετάφραση, υπομνηματισμός: Παναγιώτης Κονδύλης), Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1983, σσ.258, 262).

² Για το φιλοσοφικό κόσμο των Νέων Χεγκελιανών, στην ελληνόγλωσση βιβλιογραφία βλ. χαρακτηριστικά:

-Καρλ Λέβιτ, *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του δέκατου ένατου αιώνα*, Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1987, τόμος Α', ιδίως σσ.93-191.

-Lawrence Stepelevich, *Οι πρώτοι εγκελιανοί*, Εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα 2009.

1838-1841 Ολοκληρώνει τις πανεπιστημιακές σπουδές στο Βερολίνο και ανακηρύσσεται διδάκτορας του Πανεπιστημίου της Ιένας. Η διδακτορική διατριβή του έχει τον τίτλο:

**«Για τη Διαφορά της δημοκρίτειας
και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας».**

«Η φιλοσοφία δεν το κρύβει. Η ομολογία πίστεως του Προμηθέα:
Ἀπλῶ λόγῳ τοὺς πάντας ἐχθαίρω θεοὺς
εἶναι και η δική της ομολογία πίστεως, το δικό της απόφθεγμα, εναντίον
ὅλων των ουράνιων και γήινων θεών, οι οποίοι δεν αναγνωρίζουν ως
ύψιστη θεότητα την ανθρώπινη αυτοσυνειδησία. Μ' αυτήν ισότιμος κανείς
δεν πρέπει νάναι.»³

Ο κόσμος της δημοσιολογίας⁴

1842-1843 Γνωρίζει τον Friedrich Engels.

Μετακινείται στην Κολωνία. Αρχίζει να αρθρογραφεί και, στη συνέχεια, αναλαμβάνει αρχισυντάκτης της *Rheinische Zeitung*.

1843 Εγκαθίσταται και νυμφεύεται στο Kreuznach.

Συγγράφει την **Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου**.

Αρθρογραφεί για τα *Deutsch-Französische Jahrbücher*, τα οποία θα εκδοθούν σε ένα και μοναδικό τεύχος στο Παρίσι.

(Το εβραϊκό ζήτημα

Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Εισαγωγή)

Εγκαθίσταται στο Παρίσι.

«Η πρώτη εργασία που ανέλαβα, προκειμένου να διαλύσω τις αμφιβολίες που με πολιορκούσαν ήταν μια κριτική επανεξέταση της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Η εισαγωγή σε αυτή την εργασία, δημοσιευμένη στα *Γαλλο-Γερμανικά Χρονικά* κυκλοφόρησαν στο Παρίσι το 1844. Οι έρευνές μου κατέληξαν στο συμπέρασμα πως οι νομικές σχέσεις, όπως και οι μορφές του κράτους, δεν είναι δυνατό να εξηγηθούν ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, μα έχουν περισσότερο τις ρίζες τους στις υλικές σχέσεις της ζωής, που ο Hegel τις συνοψίζει, όπως οι Γάλλοι και οι Άγγλοι του 18^{ου} αιώνα, με το όνομα «κοινωνία των ιδιωτών» και πως η ανατομία της κοινωνίας των ιδιωτών πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία.»⁵

³ Karl Marx, *Διαφορά της δημοκρίτειας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*, ο.π., σ.61.

⁴ Βλ. το κατατοπιστικό άρθρο "Prussian Censorship and Karl Marx's brief career as an editor for the *Rheinische Zeitung*", <http://www.iisg.nl/collections/rheinischezeitung/history.php>.

⁵ Karl Marx, Πρόλογος στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.29, p.262.

II. Η 'ανακάλυψη' του προλεταριάτου

«[Το προλεταριάτο] είναι μια τάξη με ριζικές αλυσίδες, μια τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών που δεν είναι τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών, μια 'τάξη' που συνιστά τη διάλυση όλων των τάξεων, μια σφαίρα που διαθέτει καθολικό χαρακτήρα λόγω των καθολικών παθών της [...]. Αυτή διάλυση της κοινωνίας ως ιδιαίτερη 'τάξη' είναι το προλεταριάτο. [...] Η κεφαλή αυτής της χειραφέτησης είναι η φιλοσοφία, η καρδιά της είναι το προλεταριάτο.»⁶

Ο κόσμος του παρισινού προλεταριάτου

1844 Γνωριμία με τους Γερμανούς εμigréδες στο Παρίσι και πρώτες μελέτες στην πολιτική οικονομία.

«Αν παρακολουθούσατε μια από τις συναντήσεις των γάλλων εργατών, θα εκτιμούσατε την καθαρή φρεσκάδα, την ευγένεια που αναδύεται από αυτούς τους ταλαιπωρημένους από τη δουλιά άνδρες. [...] Οι Γερμανοί τεχνίτες στο Παρίσι, και ανάμεσά τους οι κομμουνιστές, αρκετές εκατοντάδες, παρακολουθούν μαθήματα δύο φορές την εβδομάδα στη διάρκεια αυτού του καλοκαιριού από τους μυστικούς ηγέτες τους πάνω στο βιβλίο σας *Η Ουσία του Χριστιανισμού* και η ανταπόκρισή τους είναι αξιοσημείωτη.»⁷

Φθάνει στο Παρίσι και ο Engels.

Συγγράφει τα **Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα**.

Συγγράφει την **Αγία Οικογένεια**.

*Θεωρία της αλλοτρίωσης

-από το προϊόν της εργασίας

-από την εργασιακή διαδικασία (καταναγκαστική εργασία)

«[Σ]την εργασία του, επομένως, [ο εργάτης] δεν καταφάσκει τον εαυτό του αλλά τον αρνείται, δεν αισθάνεται ικανοποιημένος, αλλά δυστυχής, δεν αναπτύσσει ελεύθερα τη φυσική και πνευματική ενέργειά του, αλλά νεκρώνει το σώμα του και καταστρέφει το πνεύμα του. Ο εργάτης, συνεπώς, αισθάνεται ένα με τον εαυτό του μόνον έξω από την εργασία, ενώ στην εργασία αισθάνεται έξω από τον εαυτό του. Η εργασία του δεν είναι, λοιπόν, εθελούσια, αλλά αναγκαστική· είναι μια καταναγκαστική εργασία.»⁸

-από τον εαυτό του

-από το συνάνθρωπό του

1845 Απελαύνεται από το Παρίσι. Εγκαθίσταται στις Βρυξέλλες. [Ταξιδεύει μαζί με τον Engels στο Λονδίνο και στο Manchester.]

Συγγράφει τη **Γερμανική Ιδεολογία: υλιστική αντίληψη της Ιστορίας**.

«Όταν την άνοιξη του 1845 εγκαταστάθηκε και ο Engels στις Βρυξέλλες, αποφασίσαμε να επεξεργαστούμε μαζί την αντίθεση των απόψεών μας με

⁶ Karl Marx, «Συμβολή στην κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου, Εισαγωγή», στο Marx-Engels, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, vol.3, pp.186-187.

⁷ Karl Marx, Επιστολή στον Feuerbach, 11 Αυγούστου 1844.

⁸ Karl Marx, *Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.3, p.274.

την ιδεολογική άποψη της γερμανικής φιλοσοφίας, στην πραγματικότητα όμως να ξεκαθαρίσουμε τους λογαριασμούς μας με την προηγούμενη φιλοσοφική μας συνείδηση. Η πρόθεσή μας πραγματοποιήθηκε με τη μορφή κριτικής της μεταγεγκελιανής φιλοσοφίας. [...] Εγκαταλείψαμε το χειρόγραφο στην τρωκτική κριτική των ποντικών με πολλή προθυμία, αφού πια είχαμε επιτύχει το βασικό σκοπό μας –την αυτοκατανόηση.»⁹

«Σε ευθεία αντίστιξη προς τη γερμανική φιλοσοφία, που κατέρχεται από τον ουρανό στη γη, εδώ πρόκειται για την άνοδο από τη γη στον ουρανό. Δηλαδή, δεν [πρόκειται] για την εκκίνηση από αυτό που οι άνθρωποι λένε, φαντάζονται, αντιλαμβάνονται, ούτε για τους ανθρώπους όπως περιγράφηκαν, νοήθηκαν, τους φαντάστηκαν, προκειμένου να φθάσουμε στους ανθρώπους με σάρκα και οστά. Αλλά ξεκινώντας από τους πραγματικούς, δραστήριους ανθρώπους, και στη βάση της δικής τους πραγματικής διαδικασίας ζωής καταδεικνύουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών αντανakλάσεων και απηχήσεων της διαδικασίας ζωής τους.»¹⁰

«Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες· τούτο σημαίνει ότι η τάξη που είναι κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη [...]. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε περισσότερο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις θεωρούμενες ως ιδέες· συνεπώς η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, άρα οι ιδέες της κυριαρχίας της. [...] Η ύπαρξη επαναστατικών ιδεών προϋποθέτει την ύπαρξη επαναστατικής τάξης.»¹¹

⁹ Karl Marx, Πρόλογος στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ο.π.

¹⁰ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, στο Marx-Engels, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, vol.5, p.36.

¹¹ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ο.π., pp.59-60. Ανάλογη διατύπωση στο Karl Marx-Friedrich Engels, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, , Progress Publishers, Moscow, vol.6, p.503.

III. Η 'ανακάλυψη' του (κριτικού) κομμουνισμού

Με βάση τη μαρξική εργογραφία, η **διαπραγμάτευση του κομμουνισμού** μπορεί να διακριθεί σε **δυο μεγάλες περιόδους** με χρονικό ορόσημο την περίοδο **1848-1849**, κατά την οποία:

α) Η ευρωπαϊκή ήπειρος σαρώνεται από ένα μείζον επαναστατικό κύμα, αρχής γενομένης από τη Γαλλία, με σημαντική, αν και όχι νικηφόρα, **παρουσία του προλεταριάτου**.

β) Ο Marx και ο Engels συγγράφουν το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, στο οποίο συμπυκνώνουν αφενός μεν τη δική τους θεωρία του **κριτικού κομμουνισμού**, αφετέρου δε την κριτική τους στις άλλες εκδοχές σοσιαλισμού και κομμουνισμού

γ) ο Marx, μετακινούμενος στο Λονδίνο αφοσιώνεται στη μελέτη και επεξεργασία της **κριτικής της πολιτικής οικονομίας**, διαδικασία που, χωρίς να αλλάζει δραματικά τη θεωρία του για τον κομμουνισμό, διαμορφώνει, ωστόσο, ολοένα και πιο επεξεργασμένο επιστημονικό πλαίσιο για τη μελέτη του κομμουνισμού ιδίως ως κοινωνικού σχηματισμού. (Βλ. ιδίως *Grundrisse* και *Το Κεφάλαιο*)

Πριν το 1848, ο κομμουνισμός προσεγγίζεται από τον Marx και τον Engels κατά κύριο λόγο στα **Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα** του 1844 και στη **Γερμανική Ιδεολογία**, και μάλιστα σε συνάρτηση με την παγκόσμια ανάπτυξη του καπιταλισμού, την κομμουνιστική επανάσταση, τον κομμουνισμό ως **κίνημα** και τον κομμουνισμό ως **κοινότητα** ολόπλευρα αναπτυγμένων ατόμων.

«Ο κομμουνισμός είναι για μας, όχι μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σε αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό το πραγματικό κίνημα, που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Οι όροι αυτού του κινήματος απορρέουν από τις προϋποθέσεις που τώρα υπάρχουν.»¹²

«Ο κομμουνισμός διαφέρει από όλα τα προηγούμενα κινήματα κατά το ότι ανατρέπει τη βάση όλων των προγενέστερων σχέσεων παραγωγής και επικοινωνίας, και για πρώτη φορά αντιμετωπίζει συνειδητά όλες τις φυσικά απορρέουσες προϋποθέσεις ως δημιουργίες των ως εδώ υπαρχόντων ανθρώπων, τις απογυμνώνει από το φυσικό χαρακτήρα τους και τις υποτάσσει στην εξουσία των ενωμένων ατόμων.»¹³

* Σε αντίθεση προς ό,τι τους καταλογίζει ο Stirner, για τους Marx και Engels¹⁴ οι κομμουνιστές:

1. δεν περιμένουν από την κοινωνία να τους δώσει, αλλά θέλουν **να δώσουν στον εαυτό τους μια κοινωνία**,

2. **δεν αντιμετωπίζουν την κοινωνία ως 'εργαλείο'**,

3. θεωρούν υπερβάσιμη την αντίθεση καθήκοντος/ συμφέροντος,

4. **δε θυσιάζονται (ως ατομικότητες) για την κοινωνία**

5. αναγνωρίζουν ότι **στην επαναστατική δραστηριότητα, η αλλαγή του εαυτού συμπίπτει με την αλλαγή των συνθηκών**

6. δεν αντιπαράθετουν τον εγωισμό στην αυταπάτηση ή το γενικό στο μερικό συμφέρον -αυτές είναι ψευδείς αντιθέσεις

7. γνωρίζουν, όπως, ότι «**η ολόπλευρη πραγμάτωση του ατόμου** τότε μόνο θα πάψει να γίνεται αντιληπτή ως ιδεώδες, ως αποστολή κτλ., όταν το φορτίο του κόσμου, που προάγει την **πραγματική ανάπτυξη των ικανοτήτων του ατόμου**, τεθεί υπό τον έλεγχο των ίδιων των ατόμων, όπως επιθυμούν οι κομμουνιστές.»¹⁵

1846 **Ιδρύει με τον Engels την «Κομμουνιστική Επιτροπή Αλληλογραφίας».**

¹² Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ο.π., p.49.

¹³ Ο.π., p.81.

¹⁴ Βλ. ο.π., pp.213-214.

¹⁵ Ο.π., p.292.

1847 **Εντάσσεται στην «Ένωση των Δικαίων» και συμμετέχει στο δεύτερο συνέδριο της διαδόχου της, «Ένωσης των Κομμουνιστών».**

«Εάν προσχωρούσαμε [στην Ένωση Κομμουνιστών], θα είχαμε την ευκαιρία να παρουσιάσουμε τον **κριτικό κομμουνισμό** μας σε ένα συνέδριο της Ένωσης με ένα μανιφέστο το οποίο θα δημοσιευόταν κατόπιν ως το Μανιφέστο της Ένωσης, και επίσης θα μπορούσαμε να συνεισφέρουμε στην αντικατάσταση της ξεπερασμένης οργάνωσης της Ένωσης με μία άλλη, που θα ανταποκρινόταν στους νέους καιρούς και στους νέους στόχους.»¹⁶

1848 **Έκδοση του Κομμουνιστικού Μανιφέστου.**

1849 **Εγκαθίσταται στο Λονδίνο.**

1848-1851 Ταξικές συγκρούσεις στη Γαλλία.

1851 Πραξικόπημα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη.

1864 Ίδρυση της Διεθνούς Ένωσης Εργατών (Α' Διεθνής).

Σύγκρουση Marx & Μπακούνιν.

1867: **Έκδοση 1^{ου} τόμου του Κεφαλαίου.**

1870-1871 Γαλλοπρωσικός πόλεμος.

1871 Παρισινή Κομμούνα.

1875 Ενωτικό Συνέδριο της Gotha: Η ADAV, οργάνωση με λασσαλική ταυτότητα συνενώνεται με το Σοσιαλδημοκρατικό Γερμανικό Εργατικό Κόμμα (SDAP) των Liebknecht και Bebel.

Ίδρυση Γερμανικού Εργατικού Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος (SAPD), μετέπειτα Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα Γερμανίας (SPD).

1883 **Πεθαίνει στο Λονδίνο**

¹⁶ Friedrich Engels, «Η Ιστορία της Κομμουνιστικής Αίγλης», στο Marx-Engels, *Selected Works*, International; Publishers, New York, vol.II, p.10.

ΕΝΟΤΗΤΑ 1^η Ο νεοχγκελιανός φοιτητής Marx (1835-1841)

I. Η Γερμανία της δεκαετίας του 1830¹⁷

[***Η περίοδος του Vormärz**: Με τον όρο '**Vormärz**', προσδιορίζεται στη συναφή βιβλιογραφία η πλούσια σε κοινωνικο-πολιτικά γεγονότα και πολιτιστικές εξελίξεις περίοδος, που εκκινεί από το 1815 και φθάνει μέχρι το 1848, έτος, κατά το οποίο εκδηλώνονται στην Ευρώπη αστικοδημοκρατικού χαρακτήρα επαναστατικά κινήματα, μεταξύ των οποίων και η αποτυχημένη επανάσταση στη Γερμανία το Μάρτιο του 1848.]

1815: Λήξη της Ναπολεόντειας περιόδου → Παλινόρθωση των Βουρβόνων στη Γαλλία.

Συνέδριο της Βιέννης → Ιερά Συμμαχία

Εποχή του Μέττερνιχ στην Αυστρία και εγκαθίδρυση της Γερμανικής Συνομοσπονδίας. Αυταρχικά καθεστώτα σε Πρωσία και Αυστρία ως αντίδραση στον κίνδυνο ενδεχόμενων φιλελεύθερων επαναστάσεων.

Η Ρηνανία αποδίδεται και πάλι στην Πρωσία.

1815-1819: Αναποτελεσματικές φοιτητικές κινητοποιήσεις στη Γερμανία με διεκδίκηση φιλελεύθερου συντάγματος και ενιαίου γερμανικού κράτους.

1830-1848: Κλιμάκωση του Vormärz στον απόηχο της Ιουλιανής επανάστασης του 1830 στη Γαλλία.

1834: Τελωνειακή ένωση γερμανικών κρατιδίων: πρώτη βαθμίδα αστικής θεσμικής ολοκλήρωσης.

1840: Θάνατος Φρειδερίκου-Γουλιέλμου III και άνοδος στην εξουσία του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου IV, που διαψεύδει τις ελπίδες των Νέων Χεγκελιανών.

-Πρώτες προλεταριακές οργανώσεις, κυρίως στο Παρίσι από Γερμανούς εμigrés, κατά το πλείστον τεχνίτες. ("Ένωση των Προγραμμαμένων", "Ένωση των Δικαίων")

-Το κίνημα της **Νέας Γερμανίας**: η περίπτωση του Heinrich Heine:

«Οι συγγραφείς της σημερινής 'Νεανικής Γερμανίας' [...] δε θέλουν να παρεμβάλουν τίποτε ανάμεσα στη ζωή και στο γράψιμο, δεν ξεχωρίζουν πια την πολιτική από την επιστήμη, την τέχνη, τη θρησκεία, και είναι ταυτόχρονα καλλιτέχνες, οδηγητές και απόστολοι. Ναι, επαναλαμβάνω τη λέξη 'απόστολοι' γιατί δε γνωρίζω καμιά πιο χαρακτηριστική. Μια νέα πίστη τους εμψυχώνει μ' ένα πάθος, για το οποίο οι συγγραφείς των παλιότερων εποχών ήσαν ανυποψίαστοι. Πρόκειται για την πίστη στην πρόοδο, μια πίστη που ξεπήδησε από τη γνώση.»¹⁸

II. Η χεγκελιανή διαλεκτική & ο κόσμος των Νέων Χεγκελιανών

«Ό,τι είναι λογικό είναι πραγματικό και ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό».

(Hegel)

ΛΟΓΙΚΟ & ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟ

«Καθελί το λογικό είναι και πραγματικό και ό,τι είναι πραγματικό είναι και λογικό. [...] Το μείζον ζήτημα είναι η κατανόηση στην εκδήλωση του προσωρινού και του μεταβατικού την υπόσταση που είναι εμμενής και το αιώνιο που είναι παρόν. Διότι καθώς η λογικότητα (που είναι συνώνυμη της Ιδέας) εξωτερικεύεται ταυτόχρονα με την ενεργοποίησή της, αναδύεται με έναν άπειρο πλούτο μορφών, σχημάτων και εκφάνσεων. [...]

Η κατανόηση αυτού που είναι, αυτός είναι ο σκοπός της φιλοσοφίας, διότι αυτό που είναι είναι το λογικό. Ό,τι και να συμβαίνει, κάθε άτομο είναι παιδί του καιρού του· έτσι και η φιλοσοφία είναι η εποχή της κατανοημένης σε σκέψεις. Είναι ακριβώς αυθαίρετο να φανταστεί κανείς ότι η φιλοσοφία μπορεί να υπερβεί το σύγχρονό της κόσμο, όπως και το να φανταστεί ότι ένα άτομο μπορεί να πηδήξει πάνω από τη Ρόδο. [...] Όταν η φιλοσοφία χρωματίζει το γκρίζο της με γκρίζο, τότε το σχήμα της ζωής έχει ήδη γεράσει. Με το γκρίζο της φιλοσοφίας δεν μπορεί να αναγεννηθεί, παρά μόνο να κατανοηθεί. Η κουκουβάγια της Αθηνάς ανοίγει τα φτερά της μόνο την ώρα που βραδιάζει.» (Φιλοσοφία του Δικαίου - Πρόλογος)

¹⁷ Βλ. ενδιαφέροντα στοιχεία στο πλαίσιο της δεύτερης από τις διαλέξεις του Νταβίντ Ριαζάνοφ για τη ζωή και το έργο του Marx και του Engels στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

<http://www.wd-ist.org/node/169> . Όλος ο κύκλος των διαλέξεων του Ριαζάνοφ, με τον τίτλο: Marx και Ένγκελς, όχι μόνο για αρχαίους ανακτάται στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <http://www.wd-ist.org/node/157> .

¹⁸ Heinrich Heine, *Η Ρομαντική σχολή*, [Μετάφραση: Ν.Μ.Σκουτερόπουλος], Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα 1993, σσ.203-204.

ΥΠΕΡΒΑΣΗ

« *Aufheben* [...] αποτελεί μια από τις πιο σημαντικές φιλοσοφικές έννοιες. Αποτελεί θεμελιώδη προσδιορισμό, που απαντάται επανειλημμένα σε όλη τη φιλοσοφία, το νόημα του οποίου πρέπει να νοηθεί με σαφήνεια και να διακριθεί ιδιαίτερα από το μηδέν. Αυτό που αίρεται δεν ανάγεται, συνεπώς, στο μηδέν. [...] 'Aufheben' έχει διπλό νόημα στη γλώσσα: από τη μία πλευρά σημαίνει διατηρώ, συντηρώ,, και σημαίνει εξίσου την πρόκληση της παύσης, το να θέτεις τέλος.» (*Science of Logic*, pp. 106-107)

ΚΡΑΤΟΣ

«Η επιστήμη του κράτους δεν είναι τίποτε άλλο παρά το εγχείρημα κατανόησης και απεικόνισης του κράτους ως εγγενούς έλλογου. Ως έργο της φιλοσοφίας, [αυτό το βιβλίο] πρέπει να απέχει παρασάγγες από μια προσπάθεια να οικοδομήσουμε το κράτος όπως πρέπει να είναι. Η διδασκαλία που μπορεί να περιλαμβάνει δεν μπορεί να συνίσταται στο να διδάξει το κράτος το τι πρέπει να είναι· μπορεί μόνο να καταδείξει πώς το κράτος, αυτό το ηθικό σύμπαν, πρέπει να κατανοηθεί.»

(*Φιλοσοφία του Δικαίου*- Πρόλογος)

***Βλ. την περιγραφή του Friedrich Engels στις πρώτες σελίδες του έργου του *Ο Λονδοβίκος Φόυερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, Εκδόσεις «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 2007, σσ.9-13, 16-18.**

III. Ο νεοχγκελιανός φοιτητής Marx και η ενασχόλησή του με τη μελέτη της φιλοσοφίας & της πολιτικής

***Για τους Νέους Χεγκελιανούς, βλ. σχετικό προσάρτημα στο τέλος της ενότητας.**

-Χρονοδιάγραμμα των πανεπιστημιακών σπουδών του νεαρού Marx:

1835-1836: Βόννη (προπτυχιακές σπουδές)

1836-1838: Βερολίνο (προπτυχιακές σπουδές)

1839-1840/1841: Βερολίνο (προετοιμασία διδακτορικής διατριβής)

1841: Ιένα (ανακήρυξη σε διδάκτορα)

-Κείμενα αναφοράς:

-Η επιστολή προς τον πατέρα (10 Νοεμβρίου 1837)

-Διδακτορική διατριβή: Η διαφορά της δημοκρίτειας από την επικούρεια φυσική φιλοσοφία (1838-1841)

-Τετράδια του Βερολίνου (1839-1841)

[1] Η «ανακάλυψη» του Hegel (Η επιστολή στον πατέρα, 10 Νοεμβρίου 1837)

Από τη μία πλευρά μια φιλοσοφικά καθαρή, μια *a priori* προσέγγιση της Αλήθειας καντιανού ή φichteϊκού τύπου, από την άλλη η χεγκελιανή αναζήτηση της Ιδέας μέσα στην Ιστορία:

«Αν πριν οι θεοί κατοικούσαν πάνω από τη γη, τώρα είχαν γίνει το κέντρο της ίδιας».

Πώς να μελετηθεί ο κόσμος του δικαίου και του κράτους; Το επισημάνσαμε ήδη και το επαναλαμβάνουμε:

«Στη συγκεκριμένες εκφράσεις του ζωντανού κόσμου της σκέψης, όπως είναι το δίκαιο, η πολιτεία, η φύση και ολόκληρη η φιλοσοφία, πρέπει να αφουγκραστούμε πράγμα το ίδιο στην εξέλιξή του., εδώ δεν επιτρέπεται η εισαγωγή αυθαίρετων κατατάξεων, παρά ο Λόγος του ίδιου του πράγματος πρέπει να ξετυλιχτεί αντιπαλεύοντας με τον εαυτό του και να βρει εντός του την ενότητά του.»¹⁹

Από τα μέσα περίπου του 1837, ο Marx απορρίπτει τις κανονιστικές/ *a priori* θεωρίες για το κράτος και το δίκαιο και ενδίδει στη μελωδία της χεγκελιανής φιλοσοφίας:

«Η επιστήμη του κράτους δεν είναι τίποτε άλλο παρά το εγχείρημα κατανόησης και απεικόνισης του κράτους ως εγγενούς έλλογου. Ως έργο

¹⁹ Karl Marx, [Επιστολή στον πατέρα], 10 Νοεμβρίου 1837, όπως περιλαμβάνεται στο: Karl Marx, *Διαφορά της δημοκρίτειας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*, (Εισαγωγή, μετάφραση, υπομνηματισμός: Παναγιώτης Κονδύλης), Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1983, σ.258.

της φιλοσοφίας, [αυτό το βιβλίο] πρέπει να απέχει παρασάγγες από μια προσπάθεια να οικοδομήσουμε το κράτος όπως πρέπει να είναι. Η διδασκαλία που μπορεί να περιλαμβάνει δεν μπορεί να συνίσταται στο να διδάξει το κράτος το τι πρέπει να είναι· μπορεί μόνο να καταδείξει πώς το κράτος, αυτό το ηθικό σύμπαν, πρέπει να κατανοηθεί. [...] Η κατανόηση αυτού που είναι, αυτός είναι ο σκοπός της φιλοσοφίας, διότι αυτό που είναι είναι το λογικό.»²⁰

*Η έννοια 'εδραία ορθολογικότητα' ('embedded rationality'), δηλαδή «ορθολογικότητα που βρίσκεται μέσα στον κόσμο, [και η οποία] πρέπει να διακρίνεται από μια ρυθμιστική αρχή ή ένα κριτήριο που στέκεται έξω από τον κόσμο.»²¹

**Βλ. και το χαρακτηριστικό μαρξικό επίγραμμα:

«Ο Kant και ο Fichte στριφογυρίζουν στον αιθέρα
αναζητώντας εκεί μια χώρα απόμακρη,
κι όμως εγώ πασχίζω να συλλάβω
αυτό που βρίσκω στο δρόμο.»

[2] Η διαμάχη των σχολών του δικαίου και η επιλογή του φοιτητή Marx Ιστορική Σχολή του Δικαίου (Savigny)/ ιστορισμός, οργανικισμός και ολισμός.

«[Από τα μέσα του 18^{ου} αιώνα] ολόκληρη η Ευρώπη συνταράχθηκε από μια τυφλή μανία υπέρ της προόδου. Κάθε αίσθηση και συναίσθημα για το μεγαλείο που χαρακτήριζε άλλους καιρούς, όπως επίσης για τη φυσική ανάπτυξη κοινοτήτων και θεσμών, καθετί, συνεπώς, που ήταν χρήσιμο και επωφελές στην ιστορία χάθηκε. [...] Το δίκαιο επηρεάστηκε εξίσου από αυτή [τη μανία]. Οι άνθρωποι πόθησαν νέους κώδικες, οι οποίοι, με την πληρότητά τους, θα μπορούσαν να διασφαλίσουν μια μηχανικά ακριβή διαχείριση της δικαιοσύνης, σε τέτοιο βαθμό που ο δικαστής, απελευθερωμένος από την επίδραση της ιδιωτικής γνώμης, θα περιοριζόνταν στην κατά κυριολεξία εφαρμογή. Την ίδια στιγμή [οι κώδικες] αποστερημένοι από όλες τις ιστορικές δεσμεύσεις, και, σε πλήρη αφαίρεση, θα προσαρμόζονταν εξίσου σε όλα τα έθνη και σε όλες τις εποχές.»²²

*Η κατοχή δε συνιστά συνέπεια του δικαίου, αλλά θεμέλιό του. [Karl von Savigny, Το Δίκαιο της Κατοχής]

Χεγκελιανή φιλοσοφία του Δικαίου (Gans)

«Στο επίπεδο της ηθικο-πολιτικής θεωρίας, η μεταρρυθμιστική θέση εκπροσωπείτο με τον ισχυρότερο τρόπο από τον φιλόσοφο του δικαίου Eduard Gans. Για τον Gans, η πραγματικότητα της τελειοποιημένης ηθικής κοινότητας, την οποία ο Hegel είχε συλλάβει ως ενσάρκωση του λόγου στην ηθική πρακτική, είχε επιτύχει ιστορική αντικειμενικοποίηση με τις αρχές που διέπνεαν τα προγράμματα, τις πολιτικές και τις πολιτικές ενέργειες των γάλλων επαναστατών, του Ναπολέοντα και των πρώτων μεταρρυθμιστών· αλλά αυτή η 'ουσιώδης' πραγματικότητα παρέμενε σε δυναμική, κριτική σχέση προς τις μη αναδομημένες, ανορθολογικές

²⁰ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Βασικές Αρχές της φιλοσοφίας του δικαίου*, στο Georg Wilhelm Friedrich Hegel, *Werke*. Frankfurt a.M. 1979, τομ.7, σ.26 [Zeno.org]

*Το έργο έχει κυκλοφορήσει σε ελληνική μετάφραση Γρηγόρη Λιονή και επιμέλεια Κ. Μετρινού και προλογικό κείμενο του Jean Hyppolite, από τις Εκδόσεις Γερ. Αναγνωστίδη.

²¹ Allan Megill, *Karl Marx. The Burden of Reason (Why Marx Rejected Politics and the Market)*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2002, σ.3.

²² Friedrich Karl von Savigny, *Of the Vocation of our Age for Legislation and Jurisprudence*, The LAWBOOK EXCHANGE, LTD. Union, New Jersey 2002, σσ.20-21.

‘εκφάνσεις’, τόσο εμφανείς ακόμη στην εμπειρική πραγματικότητα της σύγχρονης πολιτικής.»²³

«Ό,τι είναι λογικό είναι πραγματικό και ό,τι είναι πραγματικό είναι λογικό». (Hegel)

«Αυτή η πρόταση, που μπορεί πράγματι να ερμηνευτεί απλά, ουδέποτε σήμαινε αυτό που οι κριτικοί του Hegel θα ήθελαν να σημαίνει, ότι δηλαδή το αληθινά λογικό πρέπει, σύμφωνα με τη φύση του, να γίνεται αντιληπτό σαν κάτι που υπάρχει ήδη στον κόσμο. Ούτε εισηγείται ότι αυτά τα πράγματα, που όντως υπάρχουν στον κόσμο, δικαιολογούν κατ’ αυτόν τον τρόπο τον έλλογο χαρακτήρα τους. Αυτή η πρόταση εκλήφθηκε και παρήγαγε ήδη τέτοια μεγάλη ανησυχία, ώστε να αποτρέψει τους αναγνώστες να ανοίξουν το βιβλίο και να διαβάσουν το περιεχόμενό του.»²⁴

[3] Η διδακτορική διατριβή & η συμβολική της

Ο πρακτικός ρόλος της φιλοσοφίας: η παρέμβαση της φιλοσοφίας στη ροή του κόσμου:

«Υπάρχουν στιγμές που η φιλοσοφία στρέφει τα μάτια της προς τον εξωτερικό κόσμο και δεν θέλει πια να [τον] κατανοήσει, παρά εξυφάνει, θα λέγαμε, σαν πρόσωπο με στενά πρακτικά ενδιαφέροντα, δολοπλοκίες με τον κόσμο, βγαίνει από το αχνοδιάφανο βασίλειο του Αμένθη και ρίχνεται στο στήθος της Σειρήνας του κόσμου.»²⁵

[4] Η «ανακάλυψη» του Spinoza (Τα «Τετράδια του Βερολίνου» [1839-1841])

***Η επίδραση της σπινόζικης φιλοσοφίας (Αποδελτίωση της Θεολογικο-πολιτικής πραγματείας του Spinoza):** Ο φοιτητής Marx γοητεύεται από το ριζοσπαστικό φιλελευθερισμό ή, ορθότερα, από το δημοκρατισμό του συγκεκριμένου φιλοσόφου. Η χωρίς τέλος διεύρυνση και εμβάθυνση των δομών και λειτουργιών μιας πολιτείας προς την αυτονομία και τον αυτοπροσδιορισμό της, με αυτή την έννοια μια διαδικασία εκδημοκρατισμού χωρίς τέλος, ασκεί επιρροή στην πρώιμη μαρξική προσέγγιση της πολιτικής.

ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ: Ο φοιτητής Marx διαμορφώνει οξυμένη συνείδηση της **ιστορικότητας** των κοινωνικο-πολιτικών διαδικασιών και θεσμών. Δε θα στραφεί σε μια αναβίωση της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά στη συγκρότηση μιας σύγχρονης δημοκρατικής πολιτείας με βάση την ιστορικά προκύπτουσα δυνατότητα της αυτονομίας/ αυτοπροσδιορισμού του υποκειμένου.

²³ John Toews, “Transformations of Hegelianism, 1805-1846”, στο Frederick C. Beiser, *The Companion to Hegel*, Cambridge University Press, Cambridge 1993, σ.388.

²⁴ Βλ. πρόλογο του Gans στην έκδοση του 1833 της *Φιλοσοφίας του δικαίου* του Hegel, ο.π., σ.89.

²⁵ Karl Marx, *Διαφορά της δημοκρίτειας και επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*, ο.π., σ.235 [Τετράδιο ΣΤ!].

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ: ΝΕΟΙ ΧΕΓΚΕΛΙΑΝΟΙ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ

Λέβιτ Καρλ, *Από τον Χέγκελ στον Νίτσε. Το επαναστατικό ρήγμα στη σκέψη του δέκατου ένατου αιώνα*, [Μετάφραση: Γεωργία Αποστολοπούλου], Εκδόσεις «Γνώση», Αθήνα 1987, τόμος Α', ιδίως σσ.93-226, τόμος Β'. ιδίως σσ.123-139, 151-200.

Stepelevich Lawrence, *Οι πρώτοι εγελιανοί*, [Μετάφραση: Κώστας Δεσποινιάδης], Εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα 2009.

1.Οι Νέοι Χεγκελιανοί: Γενικά χαρακτηριστικά

[Bruno και Edgar Bauer, Cieszkowski, Feuerbach, Stirner, Ruge, Hess]

[Τέλος της δεκαετίας του 1830/1837 και αρχές του 1844/1848²⁶]

- Περιθωριοποιημένοι διανοούμενοι μεσαίας αστικής καταγωγής
 - Πνευματικό κέντρο: Πανεπιστήμιο του Βερολίνου - Doktorklub [1837] -Freien
 - Ψευδαισθήσεις για το ρόλο του Φρειδερίκου-Γουλιέλμου IV
 - Μετάβαση από τη θεωρία στην Πράξη: πίστη στη δύναμη της θεωρίας
- «Η σκέψη προηγείται της δράσης όπως η αστραπή από τον κεραυνό» (Heine)

Έργο-Αφετηρία

Cieszkowski, *Προλεγόμενα στην Ιστοριοσοφία* (1838)

Έργα-Σταθμοί

Strauss, *Η ζωή του Ιησού* (1835)

Feuerbach, *Η ουσία του χριστιανισμού* (1841)

-Πολιτική πολυχρωμία και ο ρόλος της μαχόμενης δημοσιογραφίας

[πολιτικός φιλελευθερισμός, δημοκρατισμός, αναρχισμός]

[Hallische Jahrbücher, (1838)

Deutsche Jahrbücher (1841),

Rheinische Zeitung, (1842),

Allgemeine Literatur Zeitung (1843),

Deutsch- Französische Jahrbücher(1843-44)]

Όταν αναφερόμαστε στους Νέους Χεγκελιανούς συζητούμε ουσιαστικά για ονόματα όπως αυτά του Bruno και του Edgar Bauer, του Ludwig Feuerbach, του Max Stirner, του Arnold Ruge, του Moses Hess, αλλά και του ίδιου του Karl Marx. Πρόκειται ουσιαστικά για θεωρητικούς, για στοχαστές θα έλεγα, που από την άποψη της κοινωνικής τους καταγωγής έρχονται από τα μεσαία αστικά στρώματα, ζουν στην γερμανική πραγματικότητα του τέλους του 1830 και των αρχών του 1840, και λειτουργούν ουσιαστικά ως περιθωριοποιημένοι διανοούμενοι. Και αυτό γιατί οι πολιτικές εξελίξεις στην Πρωσία εκείνης της περιόδου σιγά - σιγά αρχίζουν να παίρνουν μια στροφή προς το συντηρητικότερο. Μετά το θάνατο μάλιστα του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Γ', ο οποίος είχε δώσει την εικόνα και στους Νέους Χεγκελιανούς ότι θα λειτουργήσει ως πεφωτισμένος δεσπότης, η άνοδος του Φρειδερίκου Γουλιέλμου Δ', διέλυσε και αυτές τις αυταπάτες. Το όλο πολιτικό σκηνικό της Πρωσίας εκείνης της περιόδου αρχίζει να παίρνει μια μετατόπιση προς το συντηρητικό και πολλές από τις ψευδαισθήσεις αυτών των νεαρών φιλοσόφων, των νεαρών στοχαστών αρχίζουν να διαλύονται.

Πνευματικό κέντρο αυτής της κίνησης, της αριστεράς δηλαδή πτέρυγας των μαθητών του Hegel, ήταν ασφαλώς το Βερολίνο, γύρω από το Πανεπιστήμιο του οποίου συγκροτείται και η λεγόμενη 'Λέσχη των Διδασκόντων'. Θα μπορούσε να φανταστεί κανείς μια ομάδα νεαρών ανθρώπων που συνεντρίζονται και ανταλλάσσουν απόψεις, αλλά όχι με τη μορφή ενός ψύχραιμου ακαδημαϊκού διαλόγου. Είναι μια πολύ ζωντανή διακίνηση ιδεών, μια οξύτατη πολλές φορές ανταλλαγή επιχειρημάτων πάνω σε φλέγοντα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα του καιρού τους.

Σε αυτόν τον κύκλο των διδασκόντων, στην πρώτη φάση τουλάχιστον μετέχει και ο ίδιος ο Marx. Αυτός ο κύκλος αργότερα θα μετεξελιχθεί στην ομάδα των λεγόμενων Ελευθέρων στην οποία

²⁶ Lawrence S. Stepelevich, *Οι πρώτοι εγελιανοί*, [Μετάφραση: Κώστας Δεσποινιάδης], Εκδόσεις Έρασμος, Αθήνα 2009, σσ.7-8.

πρωταγωνιστικό ρόλο ή, ορθότερα, έναν από τους πρωταγωνιστικούς ρόλους, παίζει και ο Max Stirner. Αυτή η Ομάδα των Ελευθέρων είναι μια ομάδα το πνεύμα της οποίας πολύ γρήγορα συναντά την αντίδραση του Karl Marx, σε αντίθεση με τον Engels, ο οποίος πολύ πιο εύκολα θα προσαρμοστεί στο πνεύμα της. Ένα πνεύμα ανατρεπτικό, αλλά και έντονα εικονοκλαστικό.

Λέγεται μάλιστα ότι μία από τις αιτίες της ψυχρότητας που χαρακτήρισε την πρώτη συνάντηση του Marx με τον Engels ήταν ακριβώς το γεγονός ότι ο Engels είχε τοποθετηθεί θετικά μέσα σε αυτόν τον πυρήνα των Ελευθέρων, σε αντίθεση με τον Marx ο οποίος πολύ γρήγορα πήρε τις αποστάσεις του. Το κλίμα λοιπόν ήταν ένα κλίμα από τη μια πλευρά περιθωριοποίησης αυτών των στοχαστών, αλλά και ένα κλίμα έντονης, ζωντανής ανταλλαγής απόψεων, συγγραφικής δραστηριότητας και ιδεολογικού, με την ευρεία έννοια, προβληματισμού.

2. Οι Νέοι Χεγκελιανοί: Θεματικοί άξονες

2.1.

Η αίσθηση που επικρατεί τη δεδομένη ιστορική στιγμή, ιδιαίτερα σε αυτόν τον κύκλο των μαθητών του Hegel, είναι ότι η φιλοσοφία του μεγάλου δασκάλου τους δεν βρίσκει το στόχο της. Η περίφημη συμφιλίωση ανάμεσα στην θεωρία και την πράξη, προς την οποία κατευθύνονταν το νήμα της φιλοσοφικής ανάλυσης του Hegel, δεν πραγματώνεται. Αντίθετα, οι μαθητές του, οι ριζοσπάστες μαθητές του βιώνουν όλο και εντονότερα την αίσθηση ενός **χάσματος ανάμεσα στον κόσμο της θεωρίας και στην καθημερινή κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα** του καιρού τους.

Δημιουργείται έτσι η **αναγκαιότητα μιας μετάβασης από το χώρο της θεωρίας σε εκείνον της πράξης**. Από αυτή την άποψη, ιστορική στιγμή αποτελεί η δημοσίευση του έργου του **Cieszkowski** με τον τίτλο **Προλεγόμενα σε μια Ιστοριοσοφία**, έργο που έπαιξε έναν καθοριστικό ρόλο. Το έργο αυτό δημοσιεύεται το 1838 και αναδεικνύει με ιδιαίτερη ένταση το στοιχείο της **πράξης**.

Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Cieszkowski,

«πρέπει η φιλοσοφία να κατέβει από τα ύψη της θεωρίας στο επίπεδο της πράξης. Να γίνει πρακτική φιλοσοφία, ή, για να το πούμε ορθότερα, φιλοσοφία της πράξης, το πιο συγκεκριμένο αποτέλεσμα της οποίας στη ζωή και τις κοινωνικές σχέσεις είναι η ανάπτυξη της αλήθειας σε συγκεκριμένη δραστηριότητα- αυτή είναι η μελλοντική μοίρα της φιλοσοφίας γενικά.»²⁷

Την ίδια περίοδο ο νεαρός Marx στα προπαρασκευαστικά υλικά του για την διδακτορική διατριβή του, όπως σημειώσαμε ήδη και παραθέτουμε αναλυτικότερα αμέσως μετά, κινείται σε ανάλογη κατεύθυνση:

«Υπάρχουν στιγμές που φιλοσοφία στρέφει τα μάτια της προς τον εξωτερικό κόσμο και δεν θέλει πια να [τον] κατανοήσει, παρά εξυφαίνει, θα λέγαμε, σαν πρόσωπο με στενά πρακτικά ενδιαφέροντα, δολοπλοκίες με τον κόσμο, βγαίνει από το αχνοδιάφανο βασίλειο του Αμένθη και ρίχνεται στο στήθος της Σειρήνας του κόσμου. [...] Το σπουδαίο γι' αυτήν είναι να μεταμφιεστεί σε κάποιο πρόσωπο. [...] Σαν Προμηθέας, που έκλεψε τη φωτιά από τον ουρανό κι άρχισε να κτίζει σπίτια και να στήνει οικισμούς πάνω στη γη, έτσι και η φιλοσοφία, έχοντας πλατύνει τόσο που νάναι ο κόσμος ο ίδιος, στρέφεται ενάντια στον φαινόμενο κόσμο. Αυτό κάνει τώρα η εγγελιανή φιλοσοφία.»²⁸

Κλείνω επιμένοντας ότι η περίοδος αυτή στην οποία αναφερόμαστε ιστορικά είναι μια περίοδος που το στοιχείο της πράξης έρχεται στο προσκήνιο. Την εποχή εκείνη προεξαγγέλλεται ουσιαστικά η **11^η θέση για τον Feuerbach**, με την οποία ο Marx καλούσε πλέον όχι σε μια **ερμηνεία** του κόσμου, αλλά σε μια **αλλαγή** του. Πρόκειται για μια πρόκληση και προς την πλευρά των φιλοσόφων όχι απλά να παρατηρούν, όχι να αποκαθιστούν μια θεωρησιακή σχέση με τον κόσμο τους, αλλά να παρεμβαίνουν στις εξελίξεις. Το προμηθεϊκό σύμβολο, το οποίο δεσπόζει στο

²⁷ August von Cieszkowski, *Προλεγόμενα στην Ιστοριοσοφία*, απόσπασμα από το τρίτο κεφάλαιο, όπως περιλαμβάνεται στο Lawrence S. Stepelevich, *The Young Hegelians*, Cambridge University Press, Cambridge 1983, p.77.

²⁸ Karl Marx, *Διαφορά της δημοκρατίας και επικουρείας φυσικής φιλοσοφίας*, ο.π., σσ.235-236 [Τετράδιο ΣΤ!].

στοχασμό του Marx εκείνης της εποχής, νομίζω ότι είναι εύγλωττο, αλλά και πολυσήμαντο από αυτή την άποψη. Είναι μία μαχητική στάση απέναντι στα πράγματα, απέναντι στα φαινόμενα, απέναντι στην κοινωνική και πολιτική πραγματικότητα του καιρού τους, αυτή η στάση στην οποία ο καθένας από την πλευρά του και με το δικό του σκεπτικό οι νεαροί Χεγκελιανοί καλούν τους συγχρόνους τους.

Την ίδια περίοδο δύο ακόμα πολύ σημαντικά έργα έρχονται στο προσκήνιο. Το 1835 είχε προηγηθεί το **Η Ζωή του Ιησού**, του **Strauss** και το 1841 ακολουθεί το μνημειώδες έργο του **Feuerbach, Η Ουσία του Χριστιανισμού**. Δεν θα αναφερθώ ειδικότερα' θα επισημάνω απλώς κάτι που ενδεχομένως είναι γνωστό, ότι ο πρώτος, ο βασικός άξονας της κριτικής που εκτοξεύουν οι Νέοι Χεγκελιανοί απέναντι στο κατεστημένο του καιρού τους, πανεπιστημιακό, κοινωνικό και πολιτικό, είναι μία κριτική εναντίον της Θρησκείας.

Θα κάνω, ωστόσο, μία ακόμη παρατήρηση όσον αφορά στον τρόπο με τον οποίο εκδηλώνεται η κριτική των Νέων Χεγκελιανών απέναντι στην πραγματικότητα του καιρού τους. Είναι, λοιπόν, πολύ σημαντικό να υπογραμμίσω κανείς, την πολιτική πολυχρωμία που χαρακτηρίζει αυτόν τον όμιλο, αυτό το κίνημα των Νέων Χεγκελιανών. Στους κόλπους του αναδύονται αντιλήψεις από το χώρο ενός **πολιτικού φιλελευθερισμού** ή, ορθότερα, ενός **μετριοπαθούς ρεπουμπλικανισμού**. Κλασική περίπτωση μιας τέτοιας αντίληψης είναι εκείνη του **Ruge**. Συναντώνται επίσης θέσεις ενός προχωρημένου **δημοκρατισμού**. Σε αυτήν την κατεύθυνση θα μπορούσαμε να εντάξουμε και τον **Marx** εκείνης της περιόδου. Εμφανίζονται, τέλος, και **αναρχικές απόψεις**, με κλασική περίπτωση εκείνη του **Stirner**. Πρόκειται ασφαλώς πολιτικά ρεύματα με φιλοσοφικό βάθος που διαχέονται μέσα από εντονότερες συζητήσεις, στους κόλπους των Νέων Χεγκελιανών, στη Λέσχη των Διδασκτόρων και αργότερα στο χώρο των Ελευθέρων.

Αξίζει να επισημανθεί, μάλιστα, ότι τα επιχειρήματα ανταλλάσσονται όχι μόνο στον προφορικό λόγο ή στα έργα τα οποία προανέφερα, αλλά -και αυτό είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον και σε σχέση με την εποχή μας- και στο χώρο αυτού που θα ονόμαζα «Μαχόμενη Δημοσιογραφία». Δεν είναι τυχαίο ότι ζητήματα με φιλοσοφικό βάθος, με τεράστια πολιτική και κοινωνική σημασία, περνούν μέσα από 'δημοσιογραφικά' έντυπα, από επιθεωρήσεις όπως τα **Γαλλογερμανικά Χρονικά** και η **Εφημερίδα του Ρήνου**. Πρόκειται για έντυπα τα οποία, αν και δεν μπορούν να τα χαρακτηρίσουμε δημοσιογραφικά με την τρέχουσα σημασία του όρου, από την άλλη πλευρά εξασφαλίζουν μία αμεσότητα στην ανάδειξη των θεωρητικών ζητημάτων και στην υποδοχή τους από το όποιο, στενό έστω, ακροατήριο.

Δε γράφουν, συνεπώς, οι στοχαστές αυτοί για την ιστορία, δε γράφουν για ένα μακρινό ή και απώτατο μέλλον, δε γράφουν για να ερμηνεύσουν απλώς την πραγματικότητα. Γράφουν κάτω από την άμεση επιρροή των γεγονότων του καιρού τους και επιχειρούν να ανατρέψουν την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων. Αυτό και μόνο, νομίζω, ότι είναι καταρχήν πολύ σημαντικό, αν θέλει κανείς να στοχαστεί ουσιαστικότερα πάνω στη σχέση του πνευματικού ανθρώπου από τη μία πλευρά και του κοινωνικού και πολιτικού γίνεσθαι του καιρού του από την άλλη.

2.2.

Περνώντας στη δεύτερη και πιο ουσιαστική πιστεύω πτυχή αυτής της συνοπτικής παρουσίασης, θα έλεγα ότι αυτό το οποίο αναδεικνύεται ως αιτούμενο από την πλευρά των Νέων Χεγκελιανών -και εδώ νομίζω ότι βρίσκεται ένα άλλο σημείο με διαχρονική σημασία- είναι η **αναζήτηση μιας ενότητας ανάμεσα στη θεωρία και στην πράξη**. Είναι ένας στόχος, είναι ένα φιλοσοφικό αίτημα, αλλά είναι και ένα πολιτικό αιτούμενο η ενότητα θεωρίας και πράξης, όπως αναδεικνύεται μέσα από την αρθρογραφία και την εργογραφία αυτών των στοχαστών. Είτε πρόκειται για κριτική της Θρησκείας, κλασική η περίπτωση του Feuerbach, είτε πρόκειται για μία κριτική της πολιτικής, ανάλογη η περίπτωση του Ruge, αλλά και εκείνη του Bruno Bauer, είτε πρόκειται για μία φιλοσοφία του ανθρώπου, όπως θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει την φιλοσοφία του Stirner, το στοιχείο που δεσπόζει είναι η αγωνία του στοχαστή να γεφυρώσει θεωρία και πράξη.

Ο Marx αναδεικνύεται φιλοσοφικά μέσα από αυτόν τον κύκλο των νεαρών Χεγκελιανών. Αρχίζει να ωριμάζει σιγά-σιγά μέσα από τις σχέσεις του με τους νεαρούς Χεγκελιανούς και ακόμη ειδικότερα βεβαίως μέσα από την κριτική που θα ασκήσει στα έργα τους. Όλα σχεδόν τα σημαντικά έργα του νεαρού Marx είναι κριτική σε πτυχές, σε βιβλία, σε έργα, σε συγγραφές νεαρών Χεγκελιανών. Θα έλεγα σχετικά ότι σε τρεις άξονες μπορεί να κατατάξει κανείς την επιρροή της φιλοσοφίας των νεαρών Χεγκελιανών στη σκέψη του Marx

Πρώτος, είναι ο άξονας της **κριτικής της θρησκείας**. Σταδιακά ο Marx συνειδητοποιεί και έρχεται να υποστηρίξει ότι ακόμη και η κριτική της Θρησκείας που προχωρεί με τον Feuerbach, αποτελεί στην ουσία μία νέα Θεολογία. Στη θέση του Θεού αναδεικνύεται ο Άνθρωπος (με το άλφα κεφαλαίο)· αναπαράγεται έτσι μία θεολογική δομή σκέψης. Ο Marx, προφανώς και κάτω από την επιρροή του Stirner, στρέφεται συνεπώς κριτικά εναντίον και της θεολογικής ανθρωπολογίας του Feuerbach.

Ο δεύτερος άξονας είναι αυτός της **κριτικής του κράτους**. Όπως σημείωσα ήδη, στο χώρο των Νέων Χεγκελιανών μπορεί να συναντήσει κανείς μία πολλαπλότητα πολιτικών αντιλήψεων. Από τον πολιτικό φιλελευθερισμό μέχρι και τον αναρχισμό. Σε σύντομο χρόνο, πάντως, εγείρεται στους κύκλους των Νέων Χεγκελιανών το ζήτημα της **κριτικής στο φιλελευθερισμό** και αναδεικνύεται από σημαντικούς εκπροσώπους τους το ζήτημα του έλλογου κράτους με όρους **δημοκρατισμού/ρεπουμπλικανισμού**. Ο Marx πολύ σύντομα, ήδη από την **Κριτική στη χεγκελιανή φιλοσοφία του δικαίου** (1843) τοποθετείται απορριπτικά εναντίον του κράτους με οποιαδήποτε μορφή, παραπέμποντας στην απορρόφηση του κράτους από την κοινωνία με τη μορφή μιας «**αληθινής δημοκρατίας**». Αυτό δε γίνεται αυτόματα, δε γίνεται απότομα. Έχει προηγηθεί ένα στάδιο στη σκέψη του, μία φάση όπου υποστηρίζει ακόμη **το έλλογο κράτος**, την αναγκαιότητα ενός ελλόγου κράτους, μέχρι τη στιγμή εκείνη που θεωρεί πλέον ότι το κράτος με οποιαδήποτε μορφή του είναι ένας στόχος προς υπέρβαση.

Και ο τρίτος άξονας, πολύ ασθενής ακόμη, πολύ αδύναμος στην περίοδο αυτή, είναι ο άξονας της **κριτικής της πολιτικής οικονομίας**. Είναι ένα πεδίο που η σκέψη του Marx θα συγκροτηθεί βέβαια αργότερα· ήδη όμως κάποια σπέρματα αυτής της κριτικής μπορεί να εντοπίσει κανείς σε κείμενα του νεαρού Marx, όπως για παράδειγμα τα **Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα**, όπου εμφανίζεται επίσης έντονη η επιρροή στη σκέψη του Marx από έναν άλλον πολύ σημαντικό Νέο Χεγκελιανό στοχαστή τον Moses Hess.

ΕΝΟΤΗΤΑ 2^η Ο Marx ως κριτικός της θρησκείας

Η φιλοσοφία της πράξης²⁹ ως κριτική της θρησκείας

«Η φιλοσοφία δεν το κρύβει. Η ομολογία πίστεως του Προμηθέα:
'Απλῶ λόγῳ τούς πάντας ἐχθαίρω θεούς
εἶναι και η δική της ομολογία πίστεως, το δικό της απόφθεγμα, εναντίον όλων των ουράνιων και γήινων θεών, οι οποίοι δεν αναγνωρίζουν ως ύψιστη θεότητα την ανθρώπινη αυτοσυνειδησία.

Μ' αυτήν ισότιμος κανείς δεν πρέπει νάναι.»

(Karl Marx, *Διαφορά της Δημοκρατίας και Επικούρειας φυσικής φιλοσοφίας*- Πρόλογος)

«Τότε ήλθε η Ουσία του Χριστιανισμού του Φόιερμπαχ. Με ένα χτύπημα έκανε σκόνη την αντίφαση στήνοντας ξανά, χωρίς περιστροφές, τον υλισμό στο θρόνο. Η Φύση υπάρχει ανεξάρτητα από κάθε φιλοσοφία, είναι η βάση που πάνω σ' αυτή εμείς οι άνθρωποι, προϊόντα και οι ίδιοι της Φύσης, μεγαλώσαμε. Έξω από τη Φύση και τους ανθρώπους δεν υπάρχει τίποτα, και τα ανώτερα όντα που έφτιασε η θρησκευτική μας φαντασία είναι μόνο ο φανταστικός αντικαθρεφτισμός της δικής μας ουσίας. Τα μάγια έσπασαν. Το «σύστημα» ανατινάχτηκε και παραμερίστηκε, η αντίφαση λύθηκε, μια που βρισκόταν στη φαντασία μας μόνο -πρέπει να έζησε κανείς την απελευθερωτική επίδραση του βιβλίου αυτού ο ίδιος για να σχηματίσει μια ιδέα γι' αυτό. Ο ενθουσιασμός ήταν γενικός: όλοι για μια στιγμή είμαστε φοϋερμπαχιστοί. Με τί ενθουσιαστικό τρόπο χαιρέτισε ο Marx την καινούργια αντίληψη και ως ποιο σημείο -παρ' όλες τις επιφυλάξεις- επηρεάστηκε απ' αυτή, μπορεί κανείς να το διαβάσει στην *Άγια Οικογένεια*.»

(Friedrich Engels, *Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ & το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*)

Ι. Ο Ludwig Feuerbach ως κριτικός της θρησκείας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

Θανάσης Γκιούρας, «Ο Ludwig Feuerbach και η ανθρωπολογική κριτική στον Χριστιανισμό», Επίμετρο στο: Ludwig Feuerbach, *Η ουσία του Χριστιανισμού-Η ουσία της θρησκείας*, Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2012.

1804: Γεννιέται στο Landshut.

Σπουδάζει θεολογία και φιλοσοφία στα Πανεπιστήμια της Χαϊδελβέργης, αλλά και του Βερολίνου ως φοιτητής του Hegel.

1828: Διδάκτωρ του Πανεπιστημίου του Erlangen.

Συνεργάζεται στα *Hallische Jahrbücher*, που εκδίδει ο Ruge.

1833-1837: *Ιστορία της νεότερης φιλοσοφίας από τον Bacon στον Spinoza*

[1835]: Ο David Friedrich Strauß δημοσιεύει το έργο *Ο Βίος του Ιησού*:

«Την εποχή εκείνη, ωστόσο, η πολιτική ήταν έδαφος με πολλά αγκάθια κι έτσι ο κύριος αγώνας στράφηκε ενάντια στη θρησκεία. Μα κι ο αγώνας ενάντια στη θρησκεία ήταν κι αυτός, ιδίως από το 1840 και πέρα, έμμεσα πολιτικός αγώνας. Την πρώτη ώθηση είχε δώσει *Η Ζωή του Ιησού* του Στράους το 1835. Ενάντια στη θεωρία για το πώς γεννήθηκαν οι μύθοι του Ευαγγελίου, που αναπτύσσονται σε αυτό το βιβλίο, αντιτάχθηκε αργότερα ο Μπρούνο Μπάουερ και απέδειξε ότι μια

²⁹ Για τη φιλοσοφία ως *φιλοσοφία της πράξης* βλ. χαρακτηριστικά και την επιστολή του Feuerbach στον Hegel με ημερομηνία 22 Νοεμβρίου 1828, όπου ο Feuerbach επισημαίνει ότι η νέα φιλοσοφία ως γνώση που προκύπτει από τη μελέτη του Hegel, «[δεν πρέπει] να στρέφεται αποκλειστικά και μόνο σε ακαδημαϊκούς σκοπούς, αλλά προς το ανθρώπινο είδος- γιατί, τουλάχιστον, η νέα φιλοσοφία μπορεί να ισχυριστεί ότι είναι υποχρεωμένη να σπάσει τα όρια μιας σχολής και να αποκαλυφθεί ως παγκόσμια-ιστορική· να γίνει όχι απλώς ο σπόρος μιας υψηλότερης φιλολογικής δραστηριότητας για κάθε πνεύμα, αλλά, μάλλον, να γίνει το εκφρασμένο οικουμενικό πνεύμα της ίδιας της πραγματικότητας, να ιδρύσει έναν καινούργιο κόσμο-εποχή, να εγκαθιδρύσει ένα βασίλειο... Υπάρχει τώρα μια καινούργια βάση πραγμάτων, μια καινούργια ιστορία, μια δεύτερη δημιουργία, όπου ... ο Λόγος θα γίνει η καθολική εμφάνιση του πράγματος.»

ολόκληρη σειρά από ιστορίες του Ευαγγελίου έχουν κατασκευαστεί από τους ίδιους τους συγγραφείς τους. Η διαμάχη ανάμεσα στους δύο διεξάγονταν με το φιλοσοφικό μανδύα του αγώνα της 'αυτοσυνείδησης' ενάντια στην 'ουσία'. Το ζήτημα, αν οι ιστορίες των θαυμάτων του Ευαγγελίου γεννήθηκαν στους κόλπους της κοινότητας, χάρη στην ασυνείδητη παραδοσιακή δημιουργία μύθων ή αν έχουν κατασκευαστεί από τους ίδιους τους Ευαγγελιστές, μεγαλοποιήθηκε στο ζήτημα, αν η «ουσία» ή η «αυτοσυνείδηση» είναι η αποφασιστική κινητήρια δύναμη στην παγκόσμια ιστορία. Και ήρθε τέλος ο Στίρνερ, ο προφήτης του σημερινού αναρχισμού -ο Μπακούνιν πήρε πολλά απ' αυτόν- που ξεπέρασε την κυρίαρχη 'αυτοσυνείδηση' με το κυρίαρχο 'άτομό' του.»³⁰

1837: Νυμφεύεται και αποσύρεται στο Bruckberg.

1839: Για την Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας [Δημοσίευση στα *Hallische Jahrbücher*]

1841: *Η ουσία του Χριστιανισμού*

1842: «Βασικές αρχές της φιλοσοφίας. Η αναγκαιότητα μιας αλλαγής»

«Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας»

1843: *Βασικές αρχές της φιλοσοφίας του μέλλοντος*

1846: *Η ουσία της θρησκείας*

1848: Τηρεί αποστάσεις από τα επαναστατικά γεγονότα, αν και υποστηρίζει το δημοκρατικό/σοσιαλιστικό στρατόπεδο.

1872: Πεθαίνει στο Rechenberg

ΚΛΑΣΣΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

*Η ουσία του Χριστιανισμού*³¹

«Η βασική ιδέα [του συγγράμματος] είναι με λίγα λόγια περίπου η εξής: η ίδια η αντικειμενική ουσία της θρησκείας, ιδιαίτερα της χριστιανικής, δεν είναι τίποτε άλλο από την ουσία του ανθρώπινου, ιδιαίτερα του χριστιανικού *θυμικού*, το μυστικό της θεολογίας είναι συνεπώς η ανθρωπολογία. Εάν ο συντάκτης ήταν κομπορρήμων, θα μπορούσε να ανακοινώσει το σύγγραμμά αυτό ως εξής: Εδώ έχει τεθεί το θεμέλιο για μια νέα επιστήμη, καθώς εδώ η φιλοσοφία της θρησκείας συλλαμβάνεται και παρατίθεται ως η εσωτερική, η μυστική ανθρωπολογία ή ψυχολογία. Η δε σκέψη αυτή, ότι το εσώτερο μυστικό της θρησκείας και της θεολογίας είναι η ανθρωπολογία, διαπερνά όλες τις βασικές διδασκαλίες και τα δόγματα.»³²

1^η Ενότητα: Η αληθινή, δηλαδή η ανθρωπολογική ουσία της θρησκείας

2^η Ενότητα: Η αναληθής, δηλαδή η θεολογική ουσία της θρησκείας

«**Η απόλυτη ουσία, ο θεός του ανθρώπου, είναι η δική του ουσία.** Η δύναμη του αντικειμένου πάνω του είναι συνεπώς η δύναμη της δικής του ουσίας.» (σ.40)

«Το αντικείμενο του ανθρώπου δεν είναι τίποτε άλλο από την αντικειμενική ουσία του. **Όπως, σκέφτεται ο άνθρωπος, όπως είναι το φρόνημά του, έτσι είναι και ο θεός του:** όση αξία έχει ο άνθρωπος, τόση αξία, και όχι περισσότερη, έχει ο θεός του. **Η συνείδηση του θεού είναι η αυτοσυνείδηση του ανθρώπου, η γνώση του θεού είναι η αυτογνωσία του ανθρώπου.** Από το θεό του γνωρίζει τον άνθρωπο και πάλι από τον άνθρωπο το θεό του· τα δυο τους είναι ένα. Αυτό που για τον άνθρωπο είναι θεός, αυτό είναι το πνεύμα του, η ψυχή του, και αυτό που είναι του ανθρώπου το πνεύμα, η ψυχή, η καρδιά του, αυτό είναι ο θεός του : ο θεός είναι το φανερωμένο Εσώτερο, ο δηλωμένος Εαυτός του ανθρώπου· **η θρησκεία είναι η εορταστική αποκάλυψη**

³⁰ Φρίντριχ Ένγκελς, *Ο Λουδοβίκος Φόνερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας*, ο.π., σ.18.

³¹ Αποσπάσματα από την έκδοση Ludwig Feuerbach, *Η ουσία του Χριστιανισμού-Η ουσία της θρησκείας*, Μετάφραση-Επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2012.

³² Απόσπασμα από επιστολή του Feuerbach στον εκδότη Otto Wigand με ημερομηνία 5 Ιανουαρίου 1841, όπως περιλαμβάνεται στο επίμετρο του Θανάση Γκιούρα, που συνοδεύει την έκδοση: Ludwig Feuerbach, *Η ουσία του Χριστιανισμού-Η ουσία της θρησκείας*, ο.π., σσ.441-442.

των κρυμμένων θησαυρών του ανθρώπου, η ομολογία των εσώτερων σκέψεών του, η δημόσια εξομολόγηση των ερωτικών μυστικών του.

Όταν όμως η θρησκεία, η συνείδηση του θεού, χαρακτηρίζεται ως η αυτοσυνείδηση του ανθρώπου, αυτό δε θα πρέπει να γίνει κατανοητό ως εάν ο θρήσκος άνθρωπος να ήταν άμεσα συνειδητοποιημένος, ότι η συνείδησή του περί του θεού είναι η αυτοσυνείδηση της ουσίας του, διότι είναι ακριβώς η έλλειψη αυτής της συνείδησης, η οποία θεμελιώνει την ιδιόμορφη ουσία της θρησκείας. Για να παραμερίσουμε αυτή την παρεξήγηση, είναι καλύτερο να πούμε: η θρησκεία είναι η πρώτη και μάλιστα έμμεση αυτοσυνείδηση του ανθρώπου. Η θρησκεία ως εκ τούτου προηγείται παντού της φιλοσοφίας, όπως στην ιστορία της ανθρωπότητας έτσι και στην ιστορία των μεμονωμένων ατόμων. **Ο άνθρωπος μεταθέτει εν πρώτοις την ουσία του έξω από τον εαυτό του, πριν τη βρει εντός του.** Η δική του ουσία είναι γι' αυτόν αρχικά αντικείμενο ως μία άλλη ουσία. Η θρησκεία είναι η παιδική ουσία της ανθρωπότητας- αλλά το παιδί βλέπει την ουσία του, τον άνθρωπο, έξω από το ίδιο – ως παιδί ο άνθρωπος είναι αντικείμενο για τον εαυτό του ως ένας άλλος άνθρωπος.» (σσ.47-48)

«Η θρησκεία, τουλάχιστον η χριστιανική, είναι η συμπεριφορά του ανθρώπου προς εαυτόν ή, ορθότερα προς την ουσία του, αλλά η συμπεριφορά προς την ουσία του ως μία άλλη ουσία. **Το θείο ον δεν είναι τίποτε άλλο από την ανθρώπινη ουσία ή, καλύτερα, η ουσία του ανθρώπου, διαχωρισμένη από τα όρια του ατομικού, δηλαδή του πραγματικού, του ενσώματου ανθρώπου, εξαντικειμενικευμένη, δηλαδή θεωρούμενη και λατρευόμενη ως μια ουσία άλλη, ιδιαίτερη, διαφορετική από αυτόν -όλοι οι προσδιορισμοί του θείου όντος είναι γι' αυτόν το λόγο προσδιορισμοί της ανθρώπινης ουσίας.» (σσ.48-49)**

«**Για να πλουτίσει το θεό, ο άνθρωπος πρέπει να φτωχύνει- για να είναι τα πάντα ο θεός, πρέπει ο άνθρωπος να είναι τίποτε.** Δεν χρειάζεται όμως να είναι τίποτε για τον ίδιο τον εαυτό του, διότι **αυτά που αφαιρεί από τον εαυτό του δεν χάνονται στο θεό, αλλά συντηρούνται.** Ο άνθρωπος έχει την ουσία του στο θεό, πώς θα μπορούσε λοιπόν να την έχει εντός του και για τον ίδιο; Γιατί θα ήταν αναγκαίο να θέσει κανείς το ίδιο πράγμα δύο φορές, να το έχει δύο φορές; Αυτό που στερείται ο άνθρωπος, αυτό που ο ίδιος καθ' εαυτόν εγκαταλείπει, το απολαμβάνει άλλωστε σε τόσο ασύγκριτα ανώτερο και πλουσιότερο βαθμό στο θεό.» (σ.59)

«Εν ολίγοις, **ο άνθρωπος αρνείται απέναντι στο θεό τη γνώση του, τη σκέψη του, για να θέσει σταθερά τη γνώση του, τη σκέψη του. Ο άνθρωπος εγκαταλείπει το πρόσωπό του, αλλά αντ' αυτού ο θεός, το παντοδύναμο, το απεριόριστο ον, είναι γι' αυτόν ένα εμπρόσωπο ον-** αρνείται την ανθρώπινη τιμή, το ανθρώπινο Εγώ· αντ' αυτού όμως ο θεός είναι γι' αυτόν ένα εγωκεντρικό, εγωιστικό ον, το οποίο στα πάντα αναζητά μόνο τον εαυτό του, μόνο την τιμή του, το δικό του όφελος, ο θεός είναι ακριβώς η αυτοϊκανοποίηση του ιδίου εγωκεντρισμού ο οποίος διάκειται δυσμενώς απέναντι σε οτιδήποτε άλλο, ο θεός είναι η αυτοαπόλαυση του εγωισμού.» (σ.60)

«**Ο άνθρωπος -αυτό είναι το μυστικό της θρησκείας εξαντικειμενικεύει την ουσία του και ακολούθως καθιστά εαυτόν εκ νέου αντικείμενο αυτής της εξαντικειμενικευμένης ουσίας,** η οποία έχει μεταμορφωθεί σε ένα υποκείμενο, σε ένα πρόσωπο- νοεί εαυτόν, είναι αντικείμενο για τον εαυτό του, αλλά ως αντικείμενο ενός αντικειμένου, ενός άλλου όντος. Έτσι και εδώ. Ο άνθρωπος είναι ένα αντικείμενο του θεού.» (σσ.62-63)

«**Έχουμε αποδείξει ότι το περιεχόμενο και το αντικείμενο της θρησκείας είναι εντελώς ανθρώπινο. έχουμε αποδείξει ότι το μυστικό της θεολογίας είναι η ανθρωπολογία, [ότι το μυστικό] του θείου όντος είναι το ανθρώπινο ον.** [...] Το αναγκαίο σημείο καμπής της ιστορίας είναι συνεπώς αυτή η ανοιχτή ομολογία και παραδοχή, ότι η συνείδηση του θεού δεν είναι τίποτε άλλο από τη συνείδηση του γένους, ότι ο άνθρωπος μπορεί και πρέπει να ανυψωθεί μόνο πάνω από τους φραγμούς της ατομικότητας ή της προσωπικότητάς του, αλλά όχι πάνω από τους νόμους, τους ουσιώδεις προσδιορισμούς του γένους του, ότι ο άνθρωπος δεν μπορεί να νοήσει, να προαισθανθεί, να παραστήσει, να αισθανθεί, να πιστέψει, να θελήσει, να αγαπήσει και να λατρεύσει κανένα άλλο ον ως το απόλυτο, ως το θείο ον από το ανθρώπινο ον.» (σ.280)

«**Homo homini Deus est [Ο άνθρωπος είναι θεός για τον άνθρωπο] – αυτός είναι ο υπέρτατος πρακτικός κανόνας, αυτό είναι το σημείο καμπής της παγκόσμιας ιστορίας.**» (σ.281)

II. Ο Karl Marx ως κριτικός της θρησκείας

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΠΡΟΤΑΣΗ

Κ. Μαρξ -Φ. Ένγκελς, *Για τη θρησκεία*, [Συλλογή κειμένων και έργων. Μετάφραση-Εισαγωγή: Ελένη Αστερίου], Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2009.

ΚΛΑΣΣΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Απόσπασμα από: KARL MARX. «ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΡΙΤΙΚΗ ΤΗΣ ΕΓΕΛΙΑΝΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ. [ΕΙΣΑΓΩΓΗ]»³³

*Τίτλος πρωτοτύπου: «Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie. Einleitung». Το κείμενο γράφτηκε την περίοδο από τα τέλη του 1843 μέχρι τον Ιανουάριο του 1844 και δημοσιεύτηκε στη *Γερμανο-Γαλλική Επετηρίδα (Deutsch-Französische Jahrbücher)*, Παρίσι 1844.

«Για τη Γερμανία η κριτική της θρησκείας έχει ουσιαστικά ολοκληρωθεί, και η κριτική της θρησκείας είναι η προϋπόθεση κάθε κριτικής.

Η εγκόσμια ύπαρξη του σφάλματος έχει εκτεθεί αφού η *ουράνιά του oratio pro aris et focis* [προσευχή υπέρ βωμών και εστιών] έχει ανααιρεθεί. Ο άνθρωπος, ο οποίος στη φανταστική πραγματικότητα του ουρανού, όπου αναζητούσε έναν υπεράνθρωπο, βρήκε μόνο την αντανάκλαση του εαυτού του, δεν θα έχει πλέον τη διάθεση να βρίσκει απλώς το *επιφαινόμενο* του ίδιου του εαυτού του, [να βρίσκει] μόνο τον απάνθρωπο εκεί όπου αναζητά και πρέπει να αναζητήσει την πραγματικότητά του.

Το θεμέλιο της άθρησκης κριτικής είναι: Ο άνθρωπος δημιουργεί τη θρησκεία, η θρησκεία δεν δημιουργεί τον άνθρωπο. Και μάλιστα, η θρησκεία είναι η αυτοσυνείδηση και η αυτοπεποίθηση του ανθρώπου ο οποίος είτε δεν έχει ακόμη κατακτήσει τον εαυτό του είτε τον έχει χάσει εκ νέου. Ο άνθρωπος όμως δεν είναι ένα αφηρημένο ον που βρίσκεται έξω από τον κόσμο. Ο άνθρωπος είναι ο κόσμος του ανθρώπου, το κράτος, η κοινωνία.

Αυτό το κράτος, αυτή η κοινωνία παράγουν τη θρησκεία, μια ανεστραμμένη κοσμική συνείδηση, διότι αποτελούν έναν ανεστραμμένο κόσμο. Η θρησκεία είναι η γενική θεωρία αυτού του κόσμου, η εγκυκλοπαιδική επιτομή του, η εκλαϊκευμένη λογική του, το πνευματοκρατικό του *point d'honneur*, ο ενθουσιασμός του, ο ηθικός καθαγιασμός του, το εορταστικό συμπλήρωμά του, ο γενικός λόγος της παρηγοριάς και της δικαιολόγησής του. Είναι η **φανταστική πραγματοποίηση του ανθρώπινου όντος επειδή το ανθρώπινο ον δεν διαθέτει καμία αληθινή πραγματικότητα. Ο αγώνας ενάντια στη θρησκεία είναι λοιπόν έμμεσα αγώνας ενάντια στον κόσμο εκείνο του οποίου το πνευματικό άρωμα είναι η θρησκεία.**

Η *θρησκευτική* αθλιότητα είναι ταυτόχρονα η *έκφραση* της πραγματικής αθλιότητας και η *διαμαρτυρία* ενάντια στην πραγματική αθλιότητα. **Η θρησκεία είναι ο στεναγμός του καταπιεσμένου δημιουργήματος, το θυμικό ενός άκαρδου κόσμου, όπως είναι το πνεύμα μη πνευματικών καταστάσεων. Είναι το όπιο του λαού.**

Η άρση της θρησκείας ως της *ψευδαισθησιακής* ευτυχίας του λαού είναι η απαίτηση της *πραγματικής* ευτυχίας του. Η απαίτηση να εγκαταλειφθούν οι *ψευδαισθήσεις* μιας κατάστασης είναι η απαίτηση να εγκαταλειφθεί μια κατάσταση η οποία *χρειάζεται* τις *ψευδαισθήσεις*. Η κριτική της θρησκείας είναι λοιπόν εν σπέρματι η κριτική της *κοιλιάς των δακρύων*, το *ιερό επιφαινόμενο* της οποίας [κριτικής] είναι η θρησκεία.

Η κριτική καταμάδησε τα φανταστικά άνθη της αλυσίδας όχι για να ζεύεται ο άνθρωπος την άνευ φαντασίας και παρηγοριάς αλυσίδα, αλλά για να την αποτινάξει και να δρέψει το ζωντανό άνθος. Η κριτική της θρησκείας απογοητεύει τον άνθρωπο ούτως ώστε αυτός να σκεφτεί, να πράξει, να διαμορφώσει την πραγματικότητά του ως ένας άνθρωπος απογοητευμένος, που έχει έρθει στα λογικά του, ούτως ώστε **να κινηθεί γύρω από τον εαυτό του και συνεπώς να κινηθεί γύρω από τον πραγματικό ήλιο του. Η θρησκεία είναι μόνο ο ψευδαισθησιακός ήλιος που κινείται γύρω από τον άνθρωπο όσο ο άνθρωπος δεν κινείται γύρω από τον εαυτό του.**

Εφόσον λοιπόν το επέκεινα της αλήθειας έχει εξαφανιστεί, η αποστολή της ιστορίας είναι η εγκαθίδρυση της αλήθειας τού εντεύθεν. Η αποστολή της φιλοσοφίας, η οποία βρίσκεται στην υπηρεσία της ιστορίας, είναι εν πρώτοις, αφού έχει ξεμασκαρευτεί η *ιερή μορφή* της ανθρώπινης αυτοαποξένωσης, να ξεμασκαρέψει την αυτοαποξένωση στις *ανίερές μορφές* της. **Η κριτική του ουρανού μετατρέπεται έτσι σε κριτική της γης, η κριτική της θρησκείας μετατρέπεται σε κριτική του δικαίου, η κριτική της θεολογίας σε κριτική της πολιτικής.»**

³³ Όπως περιλαμβάνεται στο *Karl Marx. Κείμενα από τη δεκαετία του 1840. Μια ανθολογία*, Επιλογή -Μετάφραση: Θανάσης Γκιούρας-Επιστημονική επιμέλεια: Θανάσης Γκιούρας, Θωμάς Νουτσόπουλος, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2014.

ΕΝΟΤΗΤΑ 3^η Ο δημοσιολόγος Marx (1842-1843)

«[Η] θρησκεία πρέπει να υφίσταται κριτική στο πλαίσιο των πολιτικών συνθηκών, παρά οι πολιτικές συνθήκες στο πλαίσιο της θρησκείας, καθώς αυτό είναι περισσότερο σύμφωνο με τη φύση μιας εφημερίδας και με το εκπαιδευτικό επίπεδο του αναγνωστικού κοινού.»
(Επιστολή του Marx στον Ruge, 30 Νοεμβρίου 1842)

I. Ο Marx και η Εφημερίδα του Ρήνου

Πραγματολογικά δεδομένα

(*Η *Rheinische Zeitung* κυκλοφορεί με τον υπότιτλο «Για την πολιτική, το εμπόριο και τη βιομηχανία» και εκφράζει την πρωτοβουλία αστικών φιλελεύθερων κύκλων και προσωπικοτήτων της Κολωνίας. Η κυκλοφορία της κυμαίνεται μεταξύ 1000 και 2000 φύλλων, φθάνοντας, ωστόσο, στο τέλος του 1842, υπό τη διεύθυνση του Marx στα 3.500 φύλλα.

****Το 1/3 περίπου των άρθρων του Marx στην Εφημερίδα του Ρήνου αφορά θέματα σχετικά με το δικαίωμα ιδιοκτησίας και την οικονομική πολιτική.**³⁴

«Θα ικανοποιηθείς να κάνεις τη γνωριμία ενός ανθρώπου που είναι τώρα ένας από τους φίλους μου, αν και ζει στη Βόννη, όπου σύντομα θα διδάσκει. Μου έκανε σημαντική εντύπωση, αν και τα πεδία είναι πολύ συγγενή· εν συντομία, ετοιμάσου να συναντήσεις το μέγιστο –ίσως το μόνο γνήσιο- ζώντα τώρα φιλόσοφο, που θα κατακτήσει σύντομα τα βλέμματα της Γερμανίας...Ο Dr. Marx θα δώσει τη χαριστική βολή στη μεσαιωνική θρησκεία και στην πολιτική. Συνδυάζει τη βαθύτατη φιλοσοφική σοβαρότητα με την πιο οξεία αντίληψη. Φαντάσου τον Rousseau, τον Voltaire, τον Holbach, τον Lessing, τον Heine και τον Hegel συγκερασμένους σε ένα πρόσωπο –λέω συγκερασμένους όχι αντιτιθέμενους- και θα έχεις τον Dr. Marx. »

(Επιστολή του Hess στον Auerbach, 2 Σεπτεμβρίου 1841)

1840	Ο Φρειδερίκος Γουλιέλμος Δ' ανακηρύσσεται βασιλιάς της Πρωσίας
Ιούλιος 1841	Ο Marx στη Βόννη
Δεκέμβριος 1841	Ο Marx επιστρέφει στο Trier
01.01.1842	Έκδοση της <i>Rheinische Zeitung</i> με τον υπότιτλο «Για την πολιτική, το εμπόριο, τη βιομηχανία» Σταδιακά, η εφημερίδα μετατοπίστηκε από φιλελεύθερες μεσοαστικές σε νεοχγκελιανές θέσεις με αρχισυντάκτη τον Rutenberg. «Σχόλια στην τελευταία πρωσική οδηγία λογοκρισίας» 15.01-10.2.1842
03.03.1842	[*Δημοσιεύτηκε τον Ιανουάριο του 1843 στα <i>Anekdotia</i>]
Απρίλιος 1842	Θάνατος του Ludwig von Westphalen Ο Marx στη Βόννη «Το κύριο άρθρο στο τεύχος 179 της <i>Kölnische Zeitung</i>» 10,12,14.07.1842 «Το φιλοσοφικό μανιφέστο της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου» 09.08.1842
Οκτώβριος 1842	Ο Marx εγκαθίσταται στην Κολωνία και αναλαμβάνει αρχισυντάκτης της εφημερίδας: διεύρυνση της θεματολογίας με ζητήματα υλικών συμφερόντων.

³⁴ Για μια συστηματική αποτύπωση της αρθρογραφίας του Marx στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, βλ. το παράρτημα που προσαρτάται στο Alan Megill, Karl Marx. *The Burden of Reason (Why Marx Rejected Politics and the Market)*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham 2002, σσ.271-275.

Βλ. επίσης το άρθρο του Huub Sanders, "Prussian censorship and Karl Marx's brief career as an editor for the *Rheinische Zeitung*" στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

<http://www.iisg.nl/collections/rheinischezeitung/history.php>

	«Ο κομμουνισμός και η <i>Augsburg Allgemeine Zeitung</i>»	15.10.1842
	«Αντιπαραθέσεις για το νόμο της κλοπής των ξύλων»	25, 27, 30.10, 01, 03.11.1842
Νοέμβριος 1842	Εκδίδεται το έργο του Lorenz von Stein Σοσιαλισμός & κομμουνισμός στη σύγχρονη Γαλλία «Για τις επιτροπές των Stände στην Πρωσία»	10, 19, 30.12.1842
	«Για τη δικαίωση του ανταποκριτή από τον Mosel»	5, 17, 18, 19, 20.01.1843
31.03.1843	Η <i>Rheinische Zeitung</i> κλείνει.	

«Στα 1842-43, ως εκδότης της *Εφημερίδας του Ρήνου*, συλλαμβάνω για πρώτη φορά τον εαυτό μου στη συναρπαστική θέση να πρέπει να συζητήσω αυτό που είναι γνωστό ως υλικά συμφέροντα. Οι συσκέψεις της Βουλής του Ρήνου για την κλοπή των ξύλων και τον καταμερισμό της έγγειας ιδιοκτησίας, η πολεμική των αξιωματούχων, που άρχισε από τον Herr von Schaper, μετέπειτα έπαρχο της Επαρχίας του Ρήνου, εναντίον της *Εφημερίδας του Ρήνου* για την κατάσταση της αγροτιάς του Μοζέλα, και τελικά οι αντιπαραθέσεις για το ελεύθερο εμπόριο και τους προστατευτικούς φόρους, με έκαναν, σε πρώτη φάση, να στρέψω την προσοχή μου σε οικονομικά ζητήματα. Από την άλλη πλευρά, σε αυτή την εποχή, που οι καλές προθέσεις για 'πρόοδο' έπαιρναν συχνά τη θέση στέρεης γνώσης, ένας απόηχος γαλλικού σοσιαλισμού και κομμουνισμού, ελαφρά χρωματισμένου με φιλοσοφία, ήταν εντοπίσιμος στην *Εφημερίδα του Ρήνου*. Εναντιώθηκα σε αυτό τον ερασιτεχνισμό, αλλά ταυτόχρονα παραδέχθηκα ειλικρινά, σε μια αντιδικία με την *Allgemeine Augsburger Zeitung*, ότι οι προγενέστερες μελέτες μου δε μου επιτρέπουν να εκφράσουν όποια γνώμη για τις γαλλικές θεωρίες. Όταν οι εκδότες της *Εφημερίδας του Ρήνου* συνέλαβαν την ψευδαίσθηση ότι με μια πιο ευλύγιστη πολιτική από την πλευρά της εφημερίδας θα ήταν δυνατή η εξασφάλιση της κατάργησης της θανατικής ποινής που της επιβλήθηκε, άρπαξα με λαχτάρα την ευκαιρία να αποσυρθώ από τη δημόσια σκηνή στη μελέτη μου.»³⁵

³⁵ Karl Marx, Πρόλογος στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ο.π., p.262

II. Ο Marx ως κριτικός της πολιτικής [η αρθρογραφία στην *Εφημερίδα του Ρήνου*]

«Το κεντρικό σημείο είναι η πάλη εναντίον της συνταγματικής μοναρχίας ως υβριδίου, που, από την αρχή ως το τέλος, αντιφάσκει και καταργεί τον εαυτό του.»

(Επιστολή του Marx στον Ruge, 5 Μαρτίου 1842)

«Το ζήτημα είναι να δημιουργηθούν όσο το δυνατόν περισσότερα ρήγματα στο χριστιανικό κράτος και να εισαγάγουμε ό,τι περισσότερο μπορούμε από αυτό που είναι έλλογο.»

(Επιστολή του Marx στον Ruge, 13 Μαρτίου 1843)

ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στην αρθρογραφία της *Εφημερίδας του Ρήνου* ανιχνεύεται η 'ρεπουμπλικανική στιγμή' μιας διαλεκτικά συγκροτούμενης μαρξικής θεωρίας της πολιτικής: ο **μαρξικός ρεπουμπλικανισμός** διακρίνεται από τον κλασικό πολιτικό φιλελευθερισμό. Έχει στον πυρήνα του τη **διάχυση του πολιτικού στους κόλπους της κοινωνίας**, αλλά και, αντιστρόφως, την **κοινωνικοποίηση της πολιτικής**, που σημαίνει τη φόρτιση της πολιτικής διαδικασίας με πλούσιο κοινωνικό περιεχόμενο και νόημα. Σε αυτή την κατεύθυνση, η μαρξική αρθρογραφία στην *Εφημερίδα του Ρήνου* προετοιμάζει το έδαφος και διαμεσολαβεί την πορεία προς την 'αληθινή δημοκρατία', την κορυφαία έκφραση της προ-κομμουνιστικής θεωρίας της δημοκρατίας, έκφραση που *αίρεται*, αλλά δεν *εκμηδενίζεται*, με την υλιστική ωρίμαση της μαρξιστικής θεωρίας του κράτους.³⁶

ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Ο Marx, μέσα από την αρθρογραφία του στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, διαμορφώνει τη θεωρία του για την πολιτική και το κράτος μέσα από την **απόρριψη της φορμαλιστικής αντίστιξης καθαρού δέοντος και ιστορικού όντος**, αλλά και τη **ρήξη προς την υποκειμενιστική/ βουλησιαρχική θεώρηση δικαίου και κράτους**. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, με όρους ενός **κριτικού ρεαλισμού**, αποτελεί σφάλμα να αντιμετωπίζεται ο αντικειμενικός κόσμος «όχι σε συμφωνία με τους εγγενείς νόμους [αυτού του κόσμου], αλλά σε συμφωνία με αυθαίρετες, υποκειμενικές ιδέες και μια πρόθεση που είναι εξωτερική προς το ίδιο το υλικό.»³⁷

Στην ίδια κατεύθυνση, ο Marx σημειώνει:

«Στην πολιτική σφαίρα, η φιλοσοφία δεν έπραξε τίποτε, το οποίο η φυσική, τα μαθηματικά, η ιατρική και κάθε επιστήμη, δεν έπραξαν στις αντίστοιχες σφαίρες τους. [...] Μόλις πριν και αμέσως μετά την εποχή της μεγάλης ανακάλυψης από τον Κοπέρνικο του αληθινού ηλιακού συστήματος, ο νόμος της βαρύτητας του κράτους εντοπίστηκε μέσα στο ίδιο το κράτος. [...] Νωρίτερα, ωστόσο, ο Machiavelli και ο Campanella, και αργότερα ο Hobbes, ο Spinoza, ο Hugo Grotius, μέχρι τον Rousseau, τον Fichte και τον Hegel, άρχισαν να αντιμετωπίζουν το κράτος με ανθρώπινα μάτια και να συνάγουν τους φυσικούς νόμους του από το λόγο και την εμπειρία, και όχι από τη θεολογία.»³⁸

***Ο Marx συνηγορεί υπέρ της απελευθέρωσης της πολιτικής από τη θεολογία, προετοιμάζοντας την υπαγωγή της πολιτικής στην οικονομία;**

³⁶ Αυτή την ερμηνευτική εκδοχή, ενισχύει και το γεγονός ότι ο ίδιος ο Marx στα 1851 [βλ. σχετική υποσημείωση υπ' αριθμ. 39 στην έκδοση Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.738], αλλά και ο Engels, λίγους μήνες πριν πεθάνει στα 1895, επιδίωξαν την επανέκδοση άρθρων, που είχαν δει το φως της δημοσιότητας στην *Rheinische Zeitung*.

³⁷ Karl Marx, «Ο νόμος περί διαζυγίου. Σημείωση της σύνταξης» στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.275

³⁸ Karl Marx, «Άρθρο σύνταξης στο [φύλλο] υπ' αριθμ. 179 της *Kölnische Zeitung*», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.201

«Ας προσλάβουμε, λοιπόν, τον κόσμο όπως είναι, ας μην είμαστε ιδεολόγοι.»³⁹

«Ο νομοθέτης», σημειώνει ο Marx, «πρέπει να αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως νατουραλιστή. Δεν κάνει τους νόμους, δεν τους επινοεί, μόνο τους διατυπώνει, εκφράζοντας σε συνειδητούς, θετικούς νόμους τους εσώτερους νόμους των πνευματικών σχέσεων. Όπως θα έπρεπε να κατηγορήσει κάποιος το νομοθέτη για την πλέον αχαλίνωτη αυθαίρετη συμπεριφορά, αν [ο νομοθέτης] αντικαθιστούσε την ουσία του πράγματος με τις δικές του έννοιες, έτσι και ο νομοθέτης ασφαλώς δε δικαιούται λιγότερο να θεωρήσει κατεξοχήν αχαλίνωτη αυθαιρεσία την περίπτωση που ιδιώτες αναζητούν να επιβάλουν τις ιδιοτροπίες τους σε αντίθεση προς την ουσία του πράγματος.»⁴⁰

Συμπερασματικά: Ο Marx από τα προ-κομμουνιστικά κείμενά του απορρίπτει ήδη τις βουλευσιαρχικές και υποκειμενιστικές προσεγγίσεις του κράτους:

«Η οπτική του νομοθέτη είναι η οπτική της αναγκαιότητας [...].»⁴¹

«Διερευνώντας μία κατάσταση που αφορά το κράτος, μπορεί κανείς να κλίνει πολύ εύκολα προς την περιφρόνηση της αντικειμενικής φύσης των συνθηκών και να εξηγήσει τα πάντα διαμέσου της βούλησης των εμπλεκόμενων προσώπων. Ωστόσο, υπάρχουν συνθήκες που καθορίζουν τις ενέργειες ιδιωτών και επιμέρους εξουσιών, που είναι τόσο ανεξάρτητες από αυτές, όσο ο μηχανισμός της αναπνοής. Αν υιοθετούμε εξ αρχής την αντικειμενική οπτική, δε θα θεωρήσουμε την αγαθή ή την κακή βούληση αποκλειστικά στη μια ή στην άλλη πλευρά, αλλά θα λάβουμε υπόψη μας το αποτέλεσμα των συνθηκών, εκεί όπου από πρώτη ματιά φαίνεται να δρουν μόνον άτομα. Από τη στιγμή που θα αποδειχθεί ότι ένα φαινόμενο έχει καταστεί αναγκαίο από τις συνθήκες, δε θα είναι πλέον δύσκολο να βεβαιωθούν οι εξωτερικές συνθήκες, στις οποίες πρέπει πράγματι να παραχθεί, και εκείνες στις οποίες δεν μπορεί να παραχθεί, ακόμη και αν υπήρχε η ανάγκη γι' αυτό. Κάτι τέτοιο μπορεί να διακριβωθεί σχεδόν με την ίδια βεβαιότητα, με την οποία ο χημικός προσδιορίζει τις εξωτερικές συνθήκες, υπό τις οποίες συναφείς μεταξύ τους ουσίες προορίζονται να σχηματίσουν μια σύνθεση.»⁴²

³⁹ Karl Marx, «Η απαγόρευση της *Leipziger Allegemeine Zeitung*», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π. vol.1, σ.317.

⁴⁰ Karl Marx, «Ο νόμος περί διαζυγίου», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.308.

⁴¹ Ο.π., p.310.

⁴² Karl Marx, «Δικαίωση του ανταποκριτή από το Μοζέλα», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.337.

Σε άλλο σημείο (ο.π., p.354), ο Marx επαναβεβαιώνει την αντίληψή του για τον αντικειμενικό τρόπο προσέγγισης του κράτους, υποστηρίζοντας: « [Πρέπει να] αναγνωρίσουμε την ισχυρή επιρροή των γενικών συνθηκών στη βούληση των δρώντων προσώπων. [...] Οποιοσδήποτε εγκαταλείπει αυτή την αντικειμενική οπτική πέφτει θύμα μονόπλευρων, πικρόχολων συναισθημάτων εναντίον επιμέρους προσωπικοτήτων, στις οποίες βλέπει να ενσαρκώνεται όλη η σκληρότητα των σύγχρονων συνθηκών που αντιμετωπίζει.»

ΟΙ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΜΑΡΞΙΚΗΣ ΡΕΠΟΥΜΠΛΙΚΑΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

***Η αριστοτελική ρίζα της προ-κομμουνιστικής μαρξικής πολιτικής.**

Η πόλη είναι μια φυσική πραγματικότητα και ότι ο άνθρωπος είναι από τη φύση του προορισμένος να ζήσει μέσα στην πόλη (**πολιτικόν ζώνον**). Εκείνος δε που περνά τη ζωή του **έξω από την πόλη**, από τη φύση του και όχι από κάποια ατυχία, είναι **ανήθικος** ή **κάτι ανώτερο από άνθρωπος**.⁽⁵⁾ [...] (25) Έτσι, λοιπόν, είναι προφανές ότι **η πόλη υπάρχει από τη φύση της και είναι προγενέστερη από το άτομο**. Γιατί αν ο καθένας χωρισμένος από το σύνολο παύει να είναι αυτόνομος, θα βρεθεί στην ίδια κατάσταση, στην οποία βρίσκεται και κάθε μέρος του σώματος σχετικά με το σύνολο. Εκείνος δε που δε μπορεί να ζει μέσα στην κοινωνία με τους άλλους ή αυτός που δεν έχει ανάγκη από τίποτε, αυτός δεν έχει καμιά θέση στην πόλη, γιατί είναι ή **θηρίο** ή **θεός**. (30) Φυσική, επομένως, είναι η ορμή που σπρώχνει όλους τους ανθρώπους σ' αυτή την κοινωνία. Κι εκείνος που τη σύστησε πρώτος έγινε αιτία των μεγαλύτερων αγαθών. Γιατί, αν ο άνθρωπος είναι το ανώτερο από τα όντα, όταν φθάσει στην τελειότητά του, έτσι κι όταν διακόπτει κάθε σχέση με το νόμο και τη δικαιοσύνη, γίνεται το χειρότερο απ' όλα. Γιατί η αδικία είναι ανυπόφορη όταν διαθέτει όπλα, και ο άνθρωπος γεννιέται έχοντας όπλα την φρόνηση και την αρετή, (35) τα οποία μπορεί να χρησιμοποιήσει και για αντίθετους σκοπούς. Γι' αυτό ο χωρίς αρετή άνθρωπος είναι το πιο ανόσιο, το πιο άγριο ον, και το πιο επιρρεπές στις ερωτικές ηδονές και τη λαιμαργία. Η δικαιοσύνη είναι πολιτική αξία και αποτελεί κανόνα της κοινωνίας. Και η ορθή εφαρμογή της καθορίζει τι είναι δίκαιο.»⁴³

Διαμέσου της αρθρογραφίας του στην *Εφημερίδα του Ρήνου* ο δημοκράτης Marx, που δεν είναι ακόμη κομμουνιστής, εισηγείται μια **ρεπουμπλικανική πολιτεία**, που ως τέτοια διακρίνεται με βάση τα εξής στοιχεία:

[1] Η ρεπουμπλικανική πολιτεία συνιστά εκδοχή **έλλογου (αληθινού) κράτους**, δηλαδή κράτους όχι ως εργαλείου/μηχανισμού εξουσίας, αλλά ως **οργανικής ολότητας**, πολιτείας/κοινότητας πολιτών, **ένωσης ελεύθερων/ηθικών προσωπικοτήτων**.⁴⁴ Στο πλαίσιο μιας οργαν[ισμ]ικής θεώρησης, το κράτος δεν κατασκευάζεται, δε συναρμολογείται **μηχανικά** από 'μέρη', αλλά προκύπτει **οργανικά** ως σύνθεση 'μελών', που εκφράζουν τις **'διαφορές μέσα στην ενότητα και όχι μονάδες διαφοράς'**.⁴⁵ Σύμφωνα με τη μαρξική επιχειρηματολογία, δεν είναι τόσο κρίσιμη, στην προκείμενη περίπτωση, η **'ειδική μορφή του κράτους'**,⁴⁶ όσο το πνεύμα του ως όλου, ως **'ηθικής και έλλογης πολιτείας'**.⁴⁷ Με αυτή την έννοια, η ρεπουμπλικανική πολιτεία συγκροτούμενη και λειτουργούσα στην προοπτική ολοκλήρωσής της ως έλλογου κράτους δεν μπορεί και δεν πρέπει να είναι μέσο εξυπηρέτησης **ιδιωτικών/μερικών συμφερόντων**:

«Ενώ οι προγενέστεροι φιλόσοφοι του συνταγματικού δικαίου προχωρούσαν στον απολογισμό τους για το σχηματισμό του κράτους [ξεκινώντας] από τα ένστικτα, είτε της φιλοδοξίας είτε της αγέλης, είτε ακόμη και από το λόγο, αλλά από το λόγο του ατόμου, η πλέον ιδεώδης και βαθιά αντίληψη της τρέχουσας φιλοσοφίας προχωρεί [ξεκινώντας] από την **ιδέα της ολότητας**. Προσβλέπει στο **κράτος ως το μεγάλο οργανισμό**, στον οποίο η **νομική, η ηθική και η πολιτική ελευθερία**

⁴³ Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, [Απόδοση: Βασίλη Μοσκόβη], Εκδόσεις Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα: 1253a25-35.

⁴⁴ Hegel, *Φιλοσοφία του Δικαίου*, §270-παρατήρηση: «Το κράτος δεν είναι μηχανισμός, αλλά έλλογη ζωή της αυτοσυνειδητής ελευθερίας, το σύστημα του ηθικού κόσμου [...]».

⁴⁵ Karl Marx, «Περί των επιτροπών των Stände στην Πρωσία», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, pp.296-297.

⁴⁶ Karl Marx, «Περιθωριακές σημειώσεις στην κατηγορία του υπουργικού διατάγματος», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.363.

⁴⁷ Ο.π.

πρέπει να πραγματωθούν, και στον οποίο ο επιμέρους πολίτης υπακούοντας στους νόμους του κράτους υπακούει μόνο στους φυσικούς νόμους του δικού του λόγου, του ανθρώπινου λόγου.»⁴⁸

«Σε ένα **αληθινό κράτος** δεν υπάρχει έγγειος ιδιοκτησία, δεν υπάρχει βιομηχανία, δεν υπάρχει υλικό πράγμα, που ως ακατέργαστο στοιχείο τέτοιου είδους μπορεί να διαπραγματευτεί με το κράτος. Σε αυτό, υπάρχουν μόνο **πνευματικές δυνάμεις**, και μόνο στη δική τους κρατική μορφή ανασύστασης, στη δική τους πολιτική αναγέννηση, αυτές οι φυσικές δυνάμεις αποκτούν φωνή μέσα στο κράτος. Το κράτος διαπερνά την όλη φύση με πνευματικά νεύρα, και ανά πάσα στιγμή δεν μπορεί παρά να γίνεται εμφανές ότι αυτό που κυριαρχεί δεν είναι η ύλη, αλλά η μορφή, **δεν είναι η φύση χωρίς το κράτος, αλλά η φύση του κράτους, όχι το ανελεύθερο αντικείμενο, αλλά το ελεύθερο ανθρώπινο ον.**»⁴⁹

«Αν το κράτος, ακόμη και από μία άποψη, πέφτει τόσο χαμηλά, ώστε να ενεργεί με τον **τρόπο της ατομικής ιδιοκτησίας** αντί με το δικό του τρόπο, η άμεση συνέπεια συνίσταται στο ότι πρέπει να προσαρμόσει τον εαυτό του στη μορφή των μέσων του ως τα στενά όρια της ατομικής ιδιοκτησίας. Το ιδιωτικό συμφέρον είναι επαρκώς επιδέξιο να οξύνει αυτή τη συνέπεια ως το σημείο όπου **το ιδιωτικό συμφέρον με την πιο στενή και τιποτένια μορφή του καθιστά τον εαυτό του το όριο και τον κανόνα για τη δράση του κράτους.** [...] Αλλά αν καθίσταται σαφές ότι εδώ το ιδιωτικό συμφέρον επιδιώκει να υποβιβάσει, και προορίζεται να υποβιβάσει, **το κράτος σε μέσο εξυπηρέτησης προς όφελος του ιδιωτικού συμφέροντος**, πώς μπορεί να αποτυγχάνει να αντιληφθεί ότι ένα σώμα αντιπροσωπευτικό ιδιωτικών συμφερόντων, οι Stände, θα επιδιώξουν να υποβιβάσουν, και προορίζονται να υποβιβάσουν, το κράτος στις μέριμνες του ιδιωτικού συμφέροντος; Κάθε σύγχρονο κράτος, όσο λίγο και αν αντιστοιχεί στην έννοιά του, θα εξωθηθεί να διακηρύξει στην πρώτη πρακτική προσπάθεια σε αυτή τη νομοθετική εξουσία: **Οι τρόποι σου δεν είναι οι δικοί μου τρόποι, οι μέριμνές σου δεν είναι οι δικές μου μέριμνες!**»⁵⁰

[2] Η ρεπουμπλικανική πολιτεία ως έλλογο κράτος αντιπαραβάλλεται προς το **χριστιανικό/εκκλησιαστικό κράτος**, όπως η **κριτική** στο **δόγμα**, η **ηθική** στη **θρησκεία**, η **αυτονομία** στην **ετερονομία**:

«Ο **σκοπός [του 'χριστιανικού' κράτους]** δεν είναι η ελεύθερη συνένωση των ηθικών ανθρώπινων όντων, αλλά η συνένωση πιστών, όχι

⁴⁸ Βλ. σχετικές αναφορές στο Marx, "Άρθρο σύνταξης στο No 179 της *Kölnische Zeitung*", στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.202.

⁴⁹ Karl Marx, «Περί των επιτροπών των Stände στην Πρωσία», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.306.

⁵⁰ Karl Marx, «Αντιπαραθέσεις για την κλοπή των ξύλων», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.241. Βλ. ανάλογη τοποθέτηση στο ίδιο άρθρο, ο.π., p.245, όπου ο Marx σημειώνει χαρακτηριστικά: «Αυτή η λογική, που μεταστρέφει τον υποτακτικό του ιδιοκτήτη του δάσους σε κρατική εξουσία, μεταστρέφει την εξουσία του κράτους σε υποτακτικό του ιδιοκτήτη του δάσους. Η κρατική δομή, ο λόγος ύπαρξης των επιμέρους διοικητικών αρχών, το κάθε τι πρέπει να αποφεύγεται, ώστε το κάθε τι να υποβαθμίζεται σε εργαλείο του ιδιοκτήτη του δάσους και το συμφέρον του να λειτουργεί σαν η κυβερνώσα ψυχή του όλου μηχανισμού. Όλα τα όργανα του κράτους μετατρέπονται σε αυτιά, μάτια, χέρια, πόδια, διαμέσου των οποίων το συμφέρον του ιδιοκτήτη του δάσους ακούει, παρατηρεί, αποτιμά, προστατεύει, προσεγγίζει και τρέχει.»

η πραγμάτωση της ελευθερίας, αλλά η **πραγμάτωση του δόγματος** [...]».⁵¹

«Η ηθική αναγνωρίζει μόνο το δικό της καθολικό και [τη δική της] έλλογη θρησκεία, και η θρησκεία αναγνωρίζει μόνο τη μερική θετική ηθική. Γι' αυτό, [...] η λογοκρισία πρέπει να απορρίψει τους πνευματικούς ήρωες της ηθικής, όπως [είναι] ο Kant, ο Fichte και ο Spinoza, ως άθρησκους, ως παραβιάζοντες την ιδιοκτησία, τους τρόπους και την εξωτερική ευπρέπεια. Όλοι αυτοί οι θεωρητικοί της ηθικής ξεκινούν από μια αντίφαση αρχής ανάμεσα στην ηθική και στη θρησκεία, καθώς η **ηθική** βασίζεται στην **αυτονομία** του ανθρώπινου πνεύματος, η **θρησκεία** στην **ετερονομία** του.»⁵²

[3] Η ρεπουμπλικανική πολιτεία λειτουργεί θέτοντας **νόμους** [καθολικό συμφέρον], νομοθετώντας δηλαδή την ελευθερία, και όχι «νομοθετώντας» **προνόμια** [ιδιωτικό συμφέρον], δηλαδή σχέσεις ανελευθερίας:

«Οι νόμοι επ' ουδενί αποτελούν περιοριστικά μέτρα έναντι της ελευθερίας, περισσότερο από όσο ο νόμος της βαρύτητας είναι περιοριστικό μέτρο έναντι της κίνησης. [Νόμοι είναι] οι θετικές, σαφείς, καθολικές ρυθμιστικές αρχές, με τις οποίες η ελευθερία προσλαμβάνει μια απρόσωπη, θεωρητική ύπαρξη ανεξάρτητη από την αυθαιρεσία του ανθρώπου.[...] Εκεί όπου ο **νόμος** είναι πραγματικός νόμος, δηλαδή **μορφή ύπαρξης της ελευθερίας**, είναι η πραγματική ύπαρξη της ελευθερίας του ανθρώπου.»⁵³

«Ο **νόμος** είναι η **συνειδητή έκφραση της λαϊκής βούλησης** και, συνεπώς, γεννιέται μαζί της και δημιουργείται από αυτήν.»⁵⁴

[4] Στο πλαίσιο της ρεπουμπλικανικής πολιτείας, δεν έχει θέση η **λογοκρισία**, παρά μόνο η ελεύθερη δημόσια χρήση του λόγου, και με αυτή την έννοια η **ελευθεροτυπία**. Η ελευθεροτυπία δε συνιστά ένα ακόμη είδος ελευθερίας, αλλά την **‘ενσάρκωση της ελευθερίας’**⁵⁵, το **‘τριαντάφυλλο του ηθικού πνεύματος ανάμεσα στα αγκάθια του παρόντος’**⁵⁶ όπως το ονομάζει ο ίδιος ο Marx, αποτελεί το **‘τρίτο στοιχείο’**, το στοιχείο που διαμεσολαβεί τη σχέση **‘κυβερνώντων και κυβερνωμένων’**.⁵⁷

«Δεν απαιτείτε το τριαντάφυλλο να μυρίζει σα βιολέτα, αλλά γιατί πρέπει ο μεγαλύτερος πλούτος, το πνεύμα, να υπάρχει μόνο σε μια ποικιλία; **Γκρίζο, κάθε γκρίζο, είναι το μοναδικό, το κατάλληλο χρώμα της ελευθερίας**. Κάθε δροσοσταλίδα στην οποία λάμπει ο ήλιος, λαμπυρίζει

⁵¹ Karl Marx, “Άρθρο σύνταξης στο No 179 της *Kölnische Zeitung*”, στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., σ.192

⁵² Karl Marx, «Σχόλια στην τελευταία πρωσική οδηγία για τη λογοκρισία», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p 119.

⁵³ Karl Marx, «Αντιπαραθέσεις για την ελευθερία του τύπου», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, ο.π., p.162.

⁵⁴ Karl Marx, «Ο νόμος περί διαζυγίου», ο.π., p.309.

Στο απόσπασμα αυτό είναι σαφές, κατά τη γνώμη μου, η ρουσσοική επιρροή στη θεωρία του κράτους του νεαρού Marx. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά ο Rousseau [*Περί του κοινωνικού συμβολαίου*, Βιβλίο I, Κεφάλαιο 8^ο], «η υπακοή στο νόμο, τον οποίο έχεις καθορίσει, είναι ελευθερία.»

⁵⁵ Karl Marx, «Αντιπαραθέσεις για την ελευθερία του τύπου», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.154.

⁵⁶ Karl Marx, «Η απαγόρευση της *Leipziger Allegemeine Zeitung*», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.313.

⁵⁷ Karl Marx, «Δικαίωση του ανταποκριτή από το Μοζέλα», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.349.

με ένα ανεξάντλητο παιχνίδισμα χρωμάτων, αλλά ο πνευματικός ήλιος, ανεξάρτητα από το πόσοι πολλά είναι τα πρόσωπα και τα αντικείμενα στα οποία διαθλάται, πρέπει να παράγει μόνο το επίσημο χρώμα! Η πιο ουσιαστική μορφή του πνεύματος είναι η χαρά, το φως, αλλά κάνετε τη σκιά μόνη εκδήλωση του πνεύματος. Πρέπει να ντύνεται μόνο στα μαύρα, αλλά ανάμεσα στα λουλούδια δεν υπάρχουν μαύρα.»⁵⁸

«Η **ουσία του ελεύθερου τύπου** συνίσταται στην χαρακτηριστική, **έλλογη, ηθική ουσία της ελευθερίας.**»⁵⁹

«Το να κάνεις την ελευθερία του τύπου παραλλαγή της ελευθερίας του εμπορίου συνιστά υπεράσπιση που τη σκοτώνει πριν την υπερασπίσει. Η ελευθερία σου δεν είναι η ελευθερία μου, λέει ο τύπος στο εμπόριο. [...] **Η κορυφαία ελευθερία του [ίδιου] του τύπου συνίσταται στον να μη γίνεται εμπόρευμα.**»⁶⁰

«Στο **βασίλειο του τύπου, κυβερνώντες και κυβερνώμενοι** εξίσου έχουν την ευκαιρία να θέτουν υπό κρίση τις αρχές και τις απαιτήσεις τους, και **όχι πλέον σε σχέση υποταγής, αλλά υπό όρους ισότητας ως πολίτες του κράτους**· όχι πλέον ως άτομα, αλλά ως πνευματικές δυνάμεις, ως εκφραστές του λόγου. Ο “ελεύθερος τύπος”, όντας το προϊόν της κοινής γνώμης, είναι επίσης ο δημιουργός της κοινής γνώμης.»⁶¹

«Ο **νόμος της λογοκρισίας δεν είναι νόμος, αλλά αστυνομικό μέτρο.** Ο **ελεύθερος τύπος** είναι το πανταχού παρόν άγρυπνο βλέμμα της ψυχής του λαού, η ενσάρκωση της πίστης του λαού στον εαυτό του, ο εύγλωττος σύνδεσμος που συνδέει το άτομο με το κράτος και τον κόσμο, ο **ένσαρκος πολιτισμός** που μετασχηματίζει τις υλικές μάχες σε πνευματικές μάχες και μετατρέπει σε ιδεατή την ακατέργαστη υλική μορφή τους. Είναι η ειλικρινής εξομολόγηση του λαού στον εαυτό του, και η λυτρωτική δύναμη της εξομολόγησης είναι καλά γνωστή. Αποτελεί τον πνευματικό καθρέφτη στον οποίο ο λαός μπορεί να δει τον εαυτό του, και η αυτο-έρευνα είναι ο πρώτος όρος της σοφίας. Είναι το **πνεύμα του κράτους**, που μπορεί να μεταδοθεί σε κάθε νοικοκυριό, φτηνότερα και από την καύσιμη ύλη.»⁶²

[4] Η λειτουργία μιας πολιτείας ως ρεπουμπλικανικής προϋποθέτει τη **διαπαιδαγώγηση** των πολιτών της ως μελών της (**πολιτικής**) **κοινότητας**, έτσι ώστε η **ατομικότητα** να μην εκπίπτει σε **ατομικισμό** και **εγωισμό**, αλλά να αίρεται στη βαθμίδα του **συλλογικού**:

«[Ένα ‘αληθινό κράτος] διαπαιδαγωγεί τα μέλη του κάνοντάς τα μέλη του, μετατρέποντας τους **σκοπούς του ατόμου** σε **γενικούς σκοπούς**, το ακατέργαστο **ένστικτο** σε **ηθική κλίση**, τη **φυσική ανεξαρτησία** σε

⁵⁸ Karl Marx, «Σχόλια στην τελευταία πρωσική οδηγία για τη λογοκρισία», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.112.

⁵⁹ Karl Marx, «Αντιπαραθέσεις για την ελευθερία του τύπου», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.158.

⁶⁰ Ο.π., pp.174-175

⁶¹ Karl Marx, «Δικαίωση του ανταποκριτή από το Μοζέλα», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.349.

⁶² Karl Marx, «Αντιπαραθέσεις για την ελευθερία του τύπου», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, pp.164-165.

πνευματική ελευθερία, βρίσκοντας το **ατομικό καλό στη ζωή του όλου**, και **το όλο μέσα στο πλαίσιο του πνεύματος του ατόμου.**»⁶³

[5] Σε μια ρεπουμπλικανική πολιτεία η **άμεση**, και με αυτή την έννοια η **ενεργητική συμμετοχή** των πολιτών στα κοινά και **όχι η αντιπροσώπευση**, με την έννοια της **ανάθεσης**, πρέπει να αποτελεί καταστατική αρχή:

«Εν γένει **το να αντιπροσωπεύεται κάποιος είναι κάτι παθητικό**. Μόνον ό,τι είναι υλικό, χωρίς πνεύμα, ανίκανο να στηριχθεί στον εαυτό του, φοβισμένο, απαιτεί να αντιπροσωπεύεται. Αλλά κανένα στοιχείο του κράτους δεν πρέπει να είναι υλικό, χωρίς πνεύμα, ανίκανο να στηριχθεί στον εαυτό του, φοβισμένο. Η αντιπροσώπευση δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως η αντιπροσώπευση κάποιου που δεν είναι ο ίδιος ο λαός. Πρέπει να κατανοείται μόνον ως **αυτο-αντιπροσώπευση του λαού**, ως δράση του κράτους που, χωρίς να είναι η μόνη εξαιρετική κρατική δράση, διακρίνεται από άλλες εκφράσεις της κρατικής ζωής του απλά με [βάση] την καθολικότητα του περιεχομένου του. Η αντιπροσώπευση δεν πρέπει να θεωρείται ως παραχώρηση προς την απροστάτευτη ανημποριά, προς την αδυναμία, αλλά μάλλον ως αυτάρκης ζωτικότητα της υπέρτατης ισχύος.»⁶⁴

*Ως προς **το ζήτημα του κομμουνισμού**, «η *Εφημερίδα του Ρήνου*, που δεν αποδέχεται ότι οι κομμουνιστικές ιδέες στην παρούσα μορφή τους διαθέτουν έστω *θεωρητική υπόσταση*, και συνεπώς ακόμη λιγότερο μπορούν να διεκδικούν *πρακτική υλοποίηση*, ή έστω να την θεωρούν εφικτή, **θα υποβάλει σε ενδελεχή κριτική αυτές τις ιδέες**. [...] Τέτοια γραπτά, όπως αυτά του Leroux, του Considérant, και πάνω απ' όλα, το οξυδερκές έργο του Proudhon, δεν μπορούν να δεχθούν κριτική στη βάση επιφανειακών ριπών σκέψης, αλλά μόνο μετά από μακρά και βαθιά μελέτη.»⁶⁵

ΑΝΤΙ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

****Βλ. και την επιστολή του Marx στον Ruge το Μάιο του 1843**, όπου ο Marx αντιπαραθέτει στο **‘φιλισταϊκό κόσμο’ το ‘δημοκρατικό κράτος’**.

Με ένα έντονο αίσθημα μετάβασης προς μια **‘νέα ζωή’**, «αφήνοντας τους νεκρούς να θάψουν τους νεκρούς τους και να τους θρηνήσουν»,⁶⁶ ο Marx απευθύνεται στον απογοητευμένο από την πολιτική απάθεια και δουλικότητα του γερμανικού λαού Ruge.

Τι είναι άραγε αυτός ο φιλισταϊκός κόσμος; Είναι ο **‘πολιτικός κόσμος των ζώων’**, δεδομένου ότι το μόνο που ενδιαφέρει όσους τον αποτελούν είναι **μόνο να ζουν και να αναπαράγονται**, όπως ακριβώς και τα ζώα. Απέναντι στο φιλισταϊκό κόσμο, προβάλλει εκείνος των ανθρώπινων όντων, δηλαδή των **‘σκεπτόμενων όντων, των ελεύθερων ανθρώπων, των δημοκρατών’**.⁶⁷ Αυτός ο ανατέλλων κόσμος αναδεικνύει ουσιαστικά την ελευθερία, την ανθρώπινη αυτο-εκτίμηση, ένα αίσθημα, «που εξαφανίστηκε από τον κόσμο μαζί με τους Έλληνες, και υπό το βάρος του χριστιανισμού διαλύθηκε στη βαριά ομίχλη του ουρανού.»⁶⁸ Μόνον ένα τέτοιο αίσθημα, που αντλεί τη δυναμική του από τον αρχαιοελληνικό κόσμο, **«μπορεί να μεταμορφώσει και πάλι την κοινωνία σε κοινότητα ανθρώπινων όντων**, ενωμένων για κοινούς σκοπούς, μέσα σε **ένα δημοκρατικό κράτος**.»⁶⁹

Τι είναι το **‘δημοκρατικό κράτος’;** «Μια **δημοκρατική πολιτεία** και μια **οργάνωση ελεύθερων ανθρώπινων όντων** αντί ενός **συστήματος νεκρών αντικειμένων**.»⁷⁰ Πρόκειται για το κράτος που θα προκύψει, όταν «η ύπαρξη των **πασχόντων ανθρώπινων όντων που σκέπτονται** και των **σκεπτόμενων ανθρώπινων όντων που καταπιέζονται**, θα γίνει αναπόφευκτα αδύνατον να καταπραυνθεί και να αφομοιωθεί μέσα στο ζωώδη κόσμο του φιλισταϊσμού, που καταναλώνει παθητικά και χωρίς σκέψη.»⁷¹

⁶³ Karl Marx, «Άρθρο σύνταξης στο [φύλλο] υπ' αριθμ. 179 της *Kölnische Zeitung*», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.193.

⁶⁴ Karl Marx, «Περί των επιτροπών των Stände στην Πρωσία», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.306.

⁶⁵ Karl Marx, «Κομμουνισμός και η Augsburg Allgemeine Zeitung», στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.1, p.220.

⁶⁶ Επιστολή του Marx στον Ruge, Μάιος 1843, στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.3, p.134.

⁶⁷ Ο.π.

⁶⁸ Ο.π., p.137.

⁶⁹ Ο.π.

⁷⁰ Ο.π., p.140.

⁷¹ Ο.π.

III. Ο Marx και η Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου: Πραγματολογικά δεδομένα

- Άνοιξη 1843** Μετά την οριστική παύση της έκδοσης της *Rheinische Zeitung* και των *Deutsche Jahrbücher*, ο Marx και ο Ruge αρχίζουν να σχεδιάζουν την έκδοση των *Deutsch-Französische Jahrbücher*.
- 19.6.1843** Ο Marx αρχίζει να ασχολείται συστηματικά με την επεξεργασία και συγγραφή της *Κριτικής της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*
- Καλοκαίρι 1843** Νυμφεύεται στο Kreuznach την Jenny von Westphalen.
- Συνεχίζει τη συγγραφή της *Κριτικής της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* και αποδελτώνει εκτεταμένα αποσπάσματα έργων πολιτικής ιστορίας και πολιτικής θεωρίας των νεότερων χρόνων (*Τετράδια του Kreuznach**)
- * Όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Nikolai Lapine, *Le jeune Marx*, Éditions du Progrès, Moscou 1980, p.211, «ποικίλα στο έπακρο, τα θέματα που διαπραγματεύεται [ο Marx στα *Τετράδια του Kreuznach*] δεν αντιπροσωπεύουν ένα συνονθύλευμα δεδομένων. Πρόκειται, αντιθέτως, για μια συγκέντρωση, πλούσια σε αποχρώσεις, έργων, τα οποία ο Marx ανακαλεί, προκειμένου να πραγματώσει το θεωρητικό σκοπό που ετίθετο στο *Χειρόγραφο του '43*: να καταδείξει τις **σχέσεις κράτους και κοινωνίας των ιδιωτών**, να χαράξει την ιστορία του διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας των ιδιωτών.»
- Σεπτέμβριος 1843** Ολοκληρώνει τη συγγραφική ενασχόλησή του με το *Χειρόγραφο του '43*
1. Το συγκεκριμένο χειρόγραφο, που συνιστά κριτικό σχολιασμό του τρίτου μέρους, δηλαδή των §§261-313 του χεγκελιανού *Grundlinien der Philosophie des Rechts*, αποτελείται από 39 μεγάλα φύλλα, αριθμημένα με τους δείκτες II-XL. Δε βρέθηκε, δυστυχώς, το πρώτο φύλλο, το περιεχόμενο του οποίου αντιστοιχούσε προφανώς στη μαρξική κριτική των §§257-260. Πρόκειται για τις παραγράφους, με τις οποίες αρχίζει η ενότητα της χεγκελιανής *Φιλοσοφίας του δικαίου* με τον τίτλο “Das Innere Staatsrecht”, ενότητα στην οποία αφιερώνει την κριτική του ο Marx. Το χεγκελιανό κείμενο, όπως μας πληροφορεί ο K.-H. Ilting, αποτελεί «εκτεταμένη εκδοχή της έκθεσης που αντιστοιχεί στις διαλέξεις του Hegel πάνω στο *Φυσικό Δίκαιο* και στην *Επιστήμη του Κράτους*, και οι οποίες δόθηκαν τη χειμερινή περίοδο του 1818-1819.» (“Hegel’s Concept of the State and Marx’s Early Critique”, Z.A.Pelczynski (ed.), *The State and Civil Society*, *Studies in Hegel’s Political Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 1984, p.94).
 2. Σύμφωνα με τους επιμελητές των MEGA₂, (I, 2 [Apparat], p.584), **δεν μπορεί να απαντηθεί με βεβαιότητα το ερώτημα αν και ποιο τίτλο έδωσε στο χειρόγραφο ο Marx**. Όπως υποστηρίζουν, πάντως, και οι επιμελητές των Marx-Engels, *Collected Works*, (vol.3, p.588) «ο τίτλος του έργου που δόθηκε από τον Marx, και ο οποίος λείπει από το χειρόγραφο, προκύπτει από τη [μεταγενέστερη] εισαγωγή, που δημοσιεύτηκε στα *Deutsch-Französische Jahrbücher*.»
 3. Το έργο εκδόθηκε με επιμέλεια του Ριαζάνοφ το 1927 και απόκειται σήμερα στο Διεθνές Ινστιτούτο Κοινωνικής Ιστορίας στο Amsterdam, βλ. τις σχετικές σελίδες της εισαγωγής και τη συναφή υποσημείωση του Joseph O’ Malley στην έκδοση του έργου από το Cambridge University Press. (Cambridge 1970, pp.ix-xiv, lxiv-lxv)
 4. Για τη **χρονολογία συγγραφής του χειρογράφου** της μαρξικής *Κριτικής της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, έχουν διατυπωθεί, διάφορες εκτιμήσεις. Από κάθε άποψη, πάντως, σκόπιμη είναι η διάκριση ανάμεσα στο **χρόνο κριτικής ενασχόλησης** του Marx με τη χεγκελιανή φιλοσοφία του κράτους και του δικαίου, αφενός, και στο **χρόνο συγγραφής** του συγκεκριμένου χειρογράφου. Σε αυτή την κατεύθυνση κινείται η προσέγγιση των επιμελητών των MEGA₂, την οποία υιοθετεί και η δική μας μελέτη. Σύμφωνα με τους επιμελητές της MEGA₂, σε πρώτη φάση ο Marx ασχολείται κριτικά με τη χεγκελιανή φιλοσοφία του δικαίου, τουλάχιστον από το Νοέμβριο του 1841 (MEGA₂, I, 1, s.67* και MEGA₂, I, 2 [Apparat], s.574) ως το Σεπτέμβριο του 1842 (MEGA₂, I, 2, s.13* και MEGA₂, I, 2 [Apparat], s.574), όταν και ενδεχομένως διατυπώνει ένα κείμενο κριτικής χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου, το οποίο ωστόσο δεν έφθασε ποτέ σε μας. Αδιάψευστα τεκμήρια της κριτικής αντιμετώπισης της χεγκελιανής φιλοσοφίας του κράτους από την πλευρά του νεαρού Marx, ήδη από την περίοδο της ενεργοποίησής του στην *Εφημερίδα του Ρήνου*, άρα πριν τη συγγραφή του *Χειρογράφου του '43*, αποτελούν, μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικά αποσπάσματα από δύο επιστολές του προς τον Ruge με ημερομηνίες 5 και 20 Μαρτίου 1842. Ειδικότερα, στην επιστολή της 5ης Μαρτίου προς τον Ruge, ο Marx επισημαίνει ότι κεντρικό σημείο του άρθρου, που προόριζε αρχικά προς δημοσίευση στα *Deutsche Jahrbücher* με θέμα την κριτική του χεγκελιανού φυσικού δικαίου, στο μέτρο που αυτό αφορά το ‘εσωτερικό πολιτικό σύστημα’, είναι «η πάλη εναντίον της συνταγματικής μοναρχίας ως υβριδίου που, από την αρχή ως το τέλος, αντιφάσκει και καταργεί τον εαυτό του.» Σε δεύτερη φάση, αφοσιώνεται στη συγγραφή του διασωθέντος χειρογράφου από την Άνοιξη του 1843 ως και το καλοκαίρι του ίδιου χρόνου, το

αργότερο (MEGA₂, I, 2, σ.14*), και πιο συγκεκριμένα **το νωρίτερο από τα μέσα Μαρτίου του 1843 ως το αργότερο το τέλος Σεπτεμβρίου 1843** (MEGA₂, I, 2 [Apparat], ss.573-574).

«Η πρώτη εργασία την οποία ανέλαβα, προκειμένου να διαλύσω τις αμφιβολίες που με πολιορκούσαν ήταν η κριτική επανεξέταση της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου. Η εισαγωγή σε αυτή την εργασία, δημοσιευμένη στα *Deutsch-Französische Jahrbücher*, κυκλοφόρησε στο Παρίσι στα 1844. Οι έρευνές μου κατέληξαν στο συμπέρασμα πως **οι νομικές σχέσεις, όπως και οι μορφές του κράτους, δεν είναι δυνατό να εξηγηθούν ούτε από μόνες τους, ούτε από τη λεγόμενη εξέλιξη του ανθρώπινου πνεύματος, μα έχουν περισσότερο τις ρίζες τους στις υλικές σχέσεις της ζωής**, που ο Hegel τις συνοψίζει, όπως οι Γάλλοι και οι Άγγλοι του 18^{ου} αιώνα, με το όνομα «**κοινωνία των ιδιωτών**» και πως η ανατομία της κοινωνίας των ιδιωτών πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία.»⁷²

«Η κριτική [του Marx] για τις διαβουλεύσεις της επαρχιακής Συνέλευσης του Ρήνου τον εξώθησαν στη **μελέτη ζητημάτων υλικών συμφερόντων**. Ακολουθώντας [αυτή την πορεία], βρέθηκε αντιμέτωπος με οπτικές που ούτε η νομική θεωρία ούτε η φιλοσοφία είχαν λάβει υπόψη τους. Εκκινώντας από τη **χεγκελιανή φιλοσοφία του Δικαίου**, ο Marx κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν ήταν το **κράτος**, που ο Hegel είχε περιγράψει σαν την 'κορυφή του οικοδομήματος', αλλά η '**κοινωνία των ιδιωτών**', που ο Hegel προσέγγισε με αποστροφή, αυτή στην οποία θα έπρεπε να αναζητηθεί το κλειδί της κατανόησης της διαδικασίας της ιστορικής ανάπτυξης της ανθρωπότητας. Ωστόσο, η **επιστήμη της κοινωνίας των ιδιωτών** είναι η **πολιτική οικονομία**, και αυτή η επιστήμη δεν ήταν δυνατό να μελετηθεί στη Γερμανία, θα μπορούσε να μελετηθεί εμβριθώς στην Αγγλία ή στη Γαλλία.»⁷³

Ο Marx ως κριτικός της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου ΥΠΟΘΕΣΗ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η '**αληθινή δημοκρατία**', η πιο προωθημένη προ-κομμουνιστική αντίληψη για τη δημοκρατία, όπως την προσδιορίζει ο Marx στις σελίδες της *Κριτικής της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, αποτελεί **υπέρβαση της ρεπουμπλικανικής πολιτείας**, τις βασικές πτυχές της οποίας είχε προηγουμένως διατυπώσει αρθρογραφώντας στην *Rheinische Zeitung* ο νεαρός Marx.

Η αντιμετώπιση της '**αληθινής δημοκρατίας**' όχι σαν να επρόκειτο για νεανικό 'αμάρτημα' του εισηγητή της, ενδεικτικό δήθεν της ανωριμότητας ενός ιδιοφυούς, κατά τα άλλα, πνεύματος, αλλά μέσα από το πρίσμα μιας διαλεκτικής μετάβασης από την αρχαιοελληνική φιλοσοφική παράδοση (**αθηναϊκή δημοκρατία**) σε εκείνη των νεότερων χρόνων (**ρεπουμπλικανική πολιτεία**), από το ρεπουμπλικανισμό στον κομμουνισμό, δεν είναι στενά ακαδημαϊκό ζήτημα, αλλά απόφαση **πολιτική**, καθώς συναρτάται, σε τελική ανάλυση, με την πολλαπλά κρίσιμη σχέση κομμουνισμού και δημοκρατίας.

Με άλλα λόγια, η υπόθεση εργασίας μας διατυπώνεται ως εξής: η **ρεπουμπλικανική πολιτεία** της αρθρογραφίας της *Εφημερίδας του Ρήνου*, που εξετάσαμε στην προηγούμενη θεματική ενότητα, η '**αληθινή δημοκρατία**' της προ-κομμουνιστικής μαρξικής *Κριτικής της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* και η **παρισινή Κομμούνα**, όπως την ανέλυσε ο **στρατευμένος πλέον κομμουνιστής Marx**, συγκροτούν **βαθμίδες μιας διαλεκτικής πορείας** με βαρύ θεωρητικό και πολιτικό φορτίο.

⁷² Karl Marx, Πρόλογος στη *Συμβολή στην Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, ο.π., p.262.

⁷³ Friedrich Engels, "Karl Marx", όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.21, pp.59-64.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΕΣ ΕΠΙΡΡΟΕΣ

FEUERBACH, Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας [Vorläufigen Thesen zur Reformation der Philosophie].⁷⁴

[*Πρόκειται για έργο που βλέπει το φως της δημοσιότητας το Φεβρουάριο του 1843 και το οποίο ο Marx μελετά κατά την περίοδο της παραίτησής του από την αρχισυνταξία της *Rheinische Zeitung*, το Μάρτιο του 1843]

Αντιμετωπίζοντας τη χεγκελιανή Λογική ως τη Θεολογία, «που μετατράπηκε σε Λογική»,⁷⁵ ο Feuerbach προδιαγράφει, σε ένα σημαντικό βαθμό, το στίγμα της μαρξικής κριτικής στη χεγκελιανή φιλοσοφία του δικαίου, την ίδια στιγμή μάλιστα που, διαμέσου της αντιστροφής που επιχειρεί στη σχέση θεού και ανθρώπου, συνδέει ρητά τη **φιλοσοφική άρνηση της θρησκείας** με μια **υλιστική ανθρωπολογία**:

«Χρειάζεται μόνο να μετατρέψουμε το κατηγορούμενο σε υποκείμενο [...], δηλαδή να αναστρέψουμε τη θεωρησιακή φιλοσοφία, έτσι ώστε να έχουμε χωρίς επικαλύψεις, την καθαρή απαστράπτουσα αλήθεια. [...] Η χωρίς διαμεσολαβήσεις, διαυγής σαν τον ήλιο και χωρίς εξαπατήσεις ταύτιση της ουσίας του ανθρώπου με τον άνθρωπο, της ουσίας που διαμέσου της αφαίρεσης από τον άνθρωπο έχει αποξενωθεί, δεν μπορεί να προκύψει δια της θετικής οδού, μπορεί να προκύψει μόνον ως άρνηση της χεγκελιανής φιλοσοφίας από αυτήν, μπορεί να γίνει αντιληπτή και να κατανοηθεί εν γένει μόνον ως η καθολική άρνηση της θεωρησιακής φιλοσοφίας, αν ισοδυναμεί με τη δική της αλήθεια. Όλα υπάρχουν βεβαίως στη χεγκελιανή φιλοσοφία, αλλά όλα ταυτόχρονα με την άρνησή τους, με το αντίθετό τους. [...] Η αφετηρία της φιλοσοφίας δεν είναι ο θεός, ούτε το απόλυτο, δεν είναι το Είναι ως κατηγορούμενο του απόλυτου ή της Ιδέας – η αφετηρία της φιλοσοφίας είναι το πεπερασμένο, το ορισμένο, το πραγματικό.»⁷⁶

«Όποιος δεν εγκαταλείπει τη χεγκελιανή φιλοσοφία, δεν εγκαταλείπει τη θεολογία [...]. Η χεγκελιανή φιλοσοφία είναι το τελευταίο έλλογο υποστήριγμα της θεολογίας.»⁷⁷

RUGE, «Η αυτοκριτική του φιλελευθερισμού»⁷⁸

«Ο γερμανικός κόσμος, προκειμένου να αποσπάσει το παρόν του από το θάνατο και να διασφαλίσει το μέλλον του, δε χρειάζεται τίποτε άλλο παρά τη νέα συνείδηση, η οποία σε όλες τις σφαίρες αναβιβάζει τους ελεύθερους ανθρώπους στην αρχή της και το λαό στο σκοπό του· με μια λέξη, οι Γερμανοί χρειάζονται τη διάλυση [Auflösung] του φιλελευθερισμού [Liberalismus] σε δημοκρατισμό. [Demokratismus].»⁷⁹

⁷⁴ Οι Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας, όπως έχουν εκδοθεί από τις εκδόσεις Felix Meiner, Λειψία 1950, στον τόμο με τίτλο *Kleine philosophische Schriften (1842-1845)*, υπάρχουν στο πρωτότυπο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Feuerbach,+Ludwig/Vorl%C3%A4ufige+Thesen+zur+Reformation+der+Philosophie>

[Σε ελληνική έκδοση, το κείμενο υπάρχει στη συλλογή: Λούντβιχ Φόουερμπαχ, *Για την κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας και άλλα δοκίμια*, ο.π., σσ.91-105]

⁷⁵ Ludwig Feuerbach, Προσωρινές θέσεις για τη μεταρρύθμιση της φιλοσοφίας, όπως περιλαμβάνονται στο *Kleine philosophische Schriften (1842-1845)*, Felix Meiner, Λειψία 1950, p.57.

⁷⁶ Ο.π., pp.57, 59-60, 62-63.

⁷⁷ Ο.π., pp.71-73.

⁷⁸ Arnold Ruge, «Μια αυτοκριτική του φιλελευθερισμού», στο Lawrence S. Stepelevich, *The Young Hegelians*, ο.π., pp.237-259.

Το συγκεκριμένο άρθρο [“Eine Selbstkritik des Liberalismus”] του Ruge υπάρχει στο πρωτότυπο στην ηλεκτρονική διεύθυνση:

<http://www.ub.uni-koeln.de/cdm4/document.php?CISOROOT=/hallische&CISOPT=6473&REC=2>

⁷⁹ Ο.π., p.259.

ΘΕΜΑΤΙΚΟΙ ΑΞΟΝΕΣ ΤΗΣ ΚΡΙΤΙΚΗΣ ΤΟΥ MARX ΣΤΗ ΧΕΓΚΕΛΙΑΝΗ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

[* Για τις βασικές διαστάσεις της χεγκελιανής πολιτείας, βλ. σχετικό παράρτημα στο τέλος αυτής της θεματικής ενότητας]

-Η χεγκελιανή αντιστροφή της σχέσης Λόγου & κράτους & η μαρξική κριτική

«Η Ιδέα μετατρέπεται σε υποκείμενο και η πραγματική σχέση της οικογένειας και της κοινωνίας των ιδιωτών* προς το κράτος συλλαμβάνεται σαν η ενδότερη φαντασιακή δραστηριότητά της [Ιδέας]. Η οικογένεια και η κοινωνία των ιδιωτών συνιστούν τις προϋποθέσεις του κράτους. Αποτελούν τα πράγματι δρώντα [στοιχεία]. Αλλά στη θεωρησιακή φιλοσοφία το πράγμα αντιστρέφεται. Εφόσον η Ιδέα γίνεται υποκείμενο, τα πραγματικά υποκείμενα, η κοινωνία των ιδιωτών, η οικογένεια [...] μετατρέπονται σε μη πραγματικά, [μετατρέπονται] σε διαφορετικά σημαίνοντα, σε αντικειμενικές στιγμές της Ιδέας.»⁸⁰

«Εν προκειμένω, η Ιδέα αντιμετωπίζεται [από τον Hegel] ως υποκείμενο, το οποίο αναπτύσσεται στις διαφορές του. Από αυτή την αντιστροφή υποκειμένου και κατηγορήματος δημιουργείται η εντύπωση ότι γίνεται λόγος για μιαν ιδέα, άλλη από τον οργανισμό. Σημείο αφετηρίας γίνεται η αφηρημένη Ιδέα, η ανάπτυξη της οποίας σε κράτος είναι το πολιτικό σύνταγμα. Δεν πρόκειται, συνεπώς, για τις πολιτικές ιδέες, αλλά για την αφηρημένη Ιδέα μέσα στο πολιτικό στοιχείο. [...] Το μοναδικό ενδιαφέρον εδώ είναι απλά η επανεύρεση της 'Ιδέας', της 'λογικής Ιδέας' σε κάθε στοιχείο, είτε πρόκειται για το κράτος είτε για τη φύση• και τα πραγματικά υποκείμενα, όπως εν προκειμένω το 'πολιτικό σύνταγμα', μετατρέπονται σε απλά ονόματα, έτσι ώστε να προκύπτει μόνο το φαίνεσθαι μιας πραγματικής γνώσης. [Τα πραγματικά υποκείμενα] είναι και παραμένουν ακατανόητα, καθότι δε γίνονται αντιληπτά στη συγκεκριμένη ουσία τους.»⁸¹

«[Ο Hegel] κατέστησε ένα προϊόν, ένα κατηγορήμα της Ιδέας, αυτό που είναι το υποκείμενό της. Αναπτύσσει τη σκέψη του όχι από το αντικείμενο, αλλά το αντικείμενο σύμφωνα με μια έτοιμη, διαμορφωμένη στην αφηρημένη σφαίρα της Λογικής σκέψη. Δεν πρόκειται, συνεπώς, για την ανάπτυξη της συγκεκριμένης Ιδέας του πολιτικού συντάγματος, αλλά πρόκειται περί της απόδοσης μιας σχέσης του πολιτικού συντάγματος προς την αφηρημένη Ιδέα, κατατάσσοντάς το στη δική της ιστορία ζωής, [πρόκειται] για μια προφανή μυστικοποίηση.

Ένας άλλος προσδιορισμός είναι το ότι οι 'διακριτές εξουσίες' προσδιορίζονται διαμέσου της φύσης της Έννοιας και, ως εκ τούτου, το καθολικό τις παράγει κατ' αναγκαίο τρόπο. Συνεπώς, οι εξουσίες δεν παράγονται από τη 'δική τους φύση', αλλά από μία ξένη. [...] Το πεπρωμένο τους προδιαγράφεται πολύ περισσότερο διαμέσου της 'φύσης της Έννοιας', σφραγισμένο στη Santa Casa (της Λογικής) των άγιων κατάστιχων. Η ψυχή του αντικειμένου, εδώ του κράτους, είναι

⁸⁰ Karl Marx, *Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου*, στο Marx-Engels, *Collected Works*, Progress Publishers, Moscow, vol.3, σ.8.

*Την *Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* στο γερμανικό πρωτότυπο μπορεί να εντοπίσει ο αναγνώστης, εκτός των άλλων, και στον αρχειακό ιστότοπο 'Zeno.org', όπου το έργο έχει ψηφιοποιηθεί με βάση την έκδοση: Karl Marx-Friedrich Engels, *Werke*, Berlin 1956, vol.1.

⁸¹ Ο.π., p.12.

έτοιμη, προδιαγεγραμμένη πριν από το σώμα της, το οποίο αποτελεί αποκλειστικά και μόνο το φαινόμενό της. Η 'Έννοια' είναι ο γιος της 'Ιδέας', ο πατέρας μέσα στο Θεό, η δρώσα, η προσδιορίζουσα, η διακρίνουσα αρχή. 'Ιδέα' και 'Έννοια' είναι εδώ αυθύπαρκτες αφαιρέσεις.»⁸²

«[Το αληθινό ενδιαφέρον του Hegel] δεν είναι η φιλοσοφία του δικαίου, αλλά η Λογική. Δεν είναι η ενσωμάτωση της σκέψης σε πολιτικούς θεσμούς, αλλά η εξάτμιση των προκείμενων πολιτικών θεσμών σε αφηρημένη σκέψη. Η φιλοσοφική στιγμή δεν είναι η Λογική του αντικειμένου, αλλά το αντικείμενο της Λογικής. **Η Λογική δε χρησιμοποιείται προς απόδειξη του κράτους, αλλά το κράτος προς απόδειξη της Λογικής.**»⁸³

-Η χεγκελιανή αντιστροφή της σχέσης κοινωνίας των ιδιωτών και κράτους & η μαρξική κριτική

«**Η οικογένεια και η κοινωνία των ιδιωτών αποτελούν τις προϋποθέσεις του κράτους.** Αποτελούν τα γνήσια ενεργητικά στοιχεία, αλλά στη θεωρησιακή φιλοσοφία τα πράγματα έχουν αναστραφεί.»⁸⁴

«**Το πολιτικό κράτος δεν μπορεί να υπάρξει χωρίς τη φυσική βάση της οικογένειας και την τεχνητή βάση της κοινωνίας των ιδιωτών.** Είναι όροι του 'εκ των ων ουκ άνευ'. [Στον Hegel], ο όρος μετατρέπεται όμως σε οριζόμενο, το προσδιορίζον μετατρέπεται σε προσδιοριζόμενο, το παράγον τίθεται ως προϊόν του προϊόντος του. [...] Το γεγονός είναι ότι το κράτος προκύπτει από το πλήθος των ανθρώπων, όπως αυτοί υπάρχουν ως μέλη των οικογενειών και της κοινωνίας των ιδιωτών. Η θεωρησιακή φιλοσοφία εκφράζει αυτό το γεγονός ως επίτευγμα της Ιδέας [...]. Το γεγονός, το οποίο είναι σημείο αφετηρίας, δε συλλαμβάνεται ως τέτοιο, αλλά ως μυστικιστικό αποτέλεσμα. Το πραγματικό μετατρέπεται σε φαινόμενο, αλλά η Ιδέα δεν έχει κανένα άλλο περιεχόμενο παρά αυτό το φαινόμενο. Η Ιδέα επίσης δεν έχει κάποιον άλλο σκοπό πλην του λογικού: 'να καταστεί για τον εαυτό της άπειρο πραγματικό Πνεύμα.' Σε αυτές τις παραγράφους παρατίθεται το όλο μυστήριο της Φιλοσοφίας του Δικαίου και της χεγκελιανής φιλοσοφίας εν γένει.»⁸⁵

«Στο σύνταγμα, όπου τα πρωτοτόκια αποτελούν εγγύηση, η **ατομική ιδιοκτησία** είναι η **εγγύηση του πολιτικού συντάγματος**. [...] Εδώ το σύνταγμα είναι, συνεπώς, **το σύνταγμα της ατομικής ιδιοκτησίας.**»⁸⁶

-Η χεγκελιανή αντίληψη της γραφειοκρατίας και η μαρξική κριτική της Έκφραση της 'ψευδαίσθησης' ότι το κράτος προσδιορίζει την κοινωνία των ιδιωτών, τη στιγμή που προσδιορίζεται από αυτή, αποτελεί η χεγκελιανή κατηγορία της **γραφειοκρατίας**:

«Ο Hegel εκκινεί από **το διαχωρισμό του 'κράτους' και της 'κοινωνίας των ιδιωτών'**, των 'μερικών συμφερόντων' και των 'έσωτερικά και ρητά γενικών' και πράγματι η γραφειοκρατία βασίζεται σε μια τέτοια διάκριση. [...] **Τα σωματεία είναι η γραφειοκρατία της κοινωνίας των ιδιωτών' η γραφειοκρατία είναι το σωματείο του κράτους.** [...]»

⁸² Ο.π., pp.14-15.

⁸³ Ο.π., pp.17-18.

⁸⁴ Ο.π., p.8.

⁸⁵ Ο.π., p.9.

⁸⁶ Ο.π., p.108.

Η **γραφειοκρατία** είναι ο **‘κρατικός φορμαλισμός’ της κοινωνίας των ιδιωτών**. Αποτελεί τη **‘συνείδηση του κράτους’**, την ‘κρατική βούληση’, την ‘κρατική εξουσία’, σαν ένα σωματείο –και συνεπώς σαν ως μια μερική, κλειστή κοινωνία μέσα στο κράτος.

[Η] γραφειοκρατία είναι ένα δίκτυο πρακτικών ψευδαισθήσεων, ή η ‘ψευδαίσθηση του κράτους’. Το γραφειοκρατικό πνεύμα είναι ιησουίτικο, θεολογικό πνεύμα πέρα για πέρα. Οι γραφειοκράτες είναι ιησούιτες και θεολόγοι του κράτους. Η γραφειοκρατία είναι η πολιτεία των κληρικών.

Η **γραφειοκρατία** εκλαμβάνει τον εαυτό της σαν **τον έσχατο σκοπό του κράτους**. [...] Η γραφειοκρατία είναι ένας κύκλος από τον οποίο ουδείς μπορεί να δραπετεύσει. Η ιεραρχία της είναι η ιεραρχία της γνώσης.

Η **γραφειοκρατία** είναι το **φαντασιακό κράτος δίπλα στο πραγματικό κράτος** –η πνευματική έκφραση του κράτους. [...] Το γενικό πνεύμα της γραφειοκρατίας είναι το μυστικό, το μυστήριο, διατηρημένο εντός της διαμέσου της **ιεραρχίας** και εναντίον του εξωτερικού κόσμου με την ύπαρξη της ως κλειστού σωματείου. [...] Έτσι, η αυθεντία αποτελεί τη βάση της γνώσης της, και η θεοποίηση της αυθεντίας αποτελεί την πεποίθησή της. [...] Στην περίπτωση του μεμονωμένου γραφειοκράτη, ο **σκοπός του κράτους** μετατρέπεται σε **ιδιωτικό σκοπό** του, σε κυνήγι ανώτερων θέσεων, σε **δημιουργία καριέρας**.

Για τον γραφειοκράτη, ο κόσμος είναι ένα απλό αντικείμενο προς χειραγώγηση από την πλευρά του.⁸⁷

-Καθολική επανάσταση & νομοθετική/συντακτική εξουσία: ο λαός ως κυρίαρχος

*Η επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης και των θέσεων του Sieyès για

-την αποκλειστική σύνδεση ενός **νέου συντάγματος** με την **καθολική επανάσταση**.

-την **απόρριψη** της **σταδιακής μετάβασης** και των **επιμέρους θεσμικών μεταρρυθμίσεων**.

-την αναγόρευση του λαού ως συνειδητού δρώντος υποκειμένου, πραγματικού και μοναδικού φορέα κυριαρχίας, σε αρχή του συντάγματος.

«**Η νομοθετική εξουσία έκανε τη Γαλλική Επανάσταση**. Έκανε πράγματι, όπου εμφανίστηκε με την ιδιαιτερότητά της ως το κυρίαρχο [στοιχείο], τις **μεγάλες οργανικές καθολικές επαναστάσεις**. Δεν επιτέθηκε στο σύνταγμα, αλλά σε ένα επιμέρους απαρχαιωμένο σύνταγμα, ακριβώς επειδή η **νομοθετική εξουσία** υπήρξε ο **αντιπρόσωπος του λαού**, της βούλησης του [ανθρώπινου] γένους. Σε αντίθεση προς αυτό, η εκτελεστική εξουσία έκανε τις μικρές επαναστάσεις, τις αντιδραστικές επαναστάσεις, την Αντίδραση. Επαναστάτησε όχι υπέρ ενός νέου συντάγματος [και] εναντίον ενός παλιού, αλλά εναντίον του συντάγματος, ακριβώς επειδή η εκτελεστική εξουσία υπήρξε ο εκπρόσωπος της μερικής βούλησης, της υποκειμενικής [αυθαίρετης] βούλησης, της μαγικής πλευράς της βούλησης.»⁸⁸

-Η μαρξική πρόταση: αληθινή δημοκρατία

«**Η δημοκρατία είναι το λυμένο αντίκτυπο όλων των συνταγμάτων**. Εδώ το σύνταγμα όχι μόνον **καθαυτό**, σύμφωνα με την ουσία του, αλλά όπως **υπάρχει** στην πραγματικότητα, επιστρέφει σταθερά στα πραγματικό του θεμέλιο, στον **πραγματικό άνθρωπο**, στον **πραγματικό λαό** και τίθεται ως **δικό του έργο**. Το σύνταγμα εμφανίζεται ως αυτό που είναι, ελεύθερο προϊόν του ανθρώπου. [...] **Ο Hegel εκκινεί από το κράτος και καθιστά τον άνθρωπο την υποκειμενική έκφραση του κράτους**· η **δημοκρατία εκκινεί από τον άνθρωπο και καθιστά το κράτος αντικειμενική έκφραση του ανθρώπου**. **Όπως δεν είναι η θρησκεία που δημιουργεί τον άνθρωπο, αλλά ο άνθρωπος που δημιουργεί τη**

⁸⁷ Ο.π., pp.45-48.

⁸⁸ Ο.π., p.57.

θηρσκειά, έτσι δεν είναι το πολίτευμα που διαμορφώνει το λαό, αλλά ο λαός που διαμορφώνει το πολίτευμα. [Στη δημοκρατία] ο άνθρωπος δεν υπάρχει για το νόμο, αλλά ο νόμος για τον άνθρωπο –είναι μια ανθρώπινη εκδήλωση· ενώ στις άλλες μορφές του κράτους, ο άνθρωπος είναι νομική εκδήλωση. Αυτή είναι η ειδοποιός διαφορά της δημοκρατίας. [...] Μόνο η δημοκρατία αποτελεί, συνεπώς, την αληθινή ενότητα του γενικού και του μερικού. [...] Στη δημοκρατία το κράτος ως μερικό είναι απλά μερικό. Ως γενικό, είναι αληθινά γενικό, δηλαδή όχι κάτι προσδιορισμένο σε αντίστιξη προς το άλλο περιεχόμενο. Οι Γάλλοι έχουν πρόσφατα ερμηνεύσει αυτό με την έννοια ότι στην αληθινή δημοκρατία το **πολιτικό κράτος εξαλείφεται [untergehe]**. Αυτό είναι ορθό στο βαθμό που το πολιτικό κράτος ως πολιτικό κράτος, ως σύνταγμα, δε λογίζεται πλέον ως όλο. Σε όλα τα κράτη, σε διάκριση προς τη δημοκρατία, το κράτος, ο νόμος, το σύνταγμα είναι το κυρίαρχο χωρίς πράγματι να κυριαρχεί, δηλαδή [χωρίς] να διαπερνά υλικά τις υπόλοιπες μη πολιτικές σφαίρες. Στη δημοκρατία, το σύνταγμα, ο νόμος, το ίδιο το κράτος, στο βαθμό που πρόκειται για πολιτικό σύνταγμα, δεν είναι τίποτε άλλο παρά ο αυτοπροσδιορισμός του λαού, και μάλιστα ένα ιδιαίτερο περιεχόμενο του λαού.»⁸⁹

Η **εκλογική μεταρρύθμιση** (καθολικό εκλογικό δικαίωμα) εκφράζει, σύμφωνα με τον Marx, το αίτημα για την άρση της διάκρισης κοινωνίας των ιδιωτών και [πολιτικού] κράτους.

«Η **εκλογική μεταρρύθμιση** μέσα στο **αφηρημένο πολιτικό κράτος** είναι [...] η **απαίτηση για τη διάλυσή του, αλλά επίσης για τη διάλυση της κοινωνίας των ιδιωτών.**»⁹⁰

«Σε ένα πραγματικά έλλογο κράτος θα μπορούσε κάποιος να απαντήσει: δε χρειάζεται να συμμετέχουν όλοι ως μεμονωμένα άτομα στη διάσκεψη και στην απόφαση για τις γενικές υποθέσεις του κράτους, διότι τα μεμονωμένα άτομα συμμετέχουν στη διάσκεψη και στην απόφαση για τις γενικές υποθέσεις ως 'όλοι', δηλαδή στο εσωτερικό της κοινωνίας και ως μέλη της κοινωνίας. Όχι όλοι εξατομικευμένα, αλλά τα άτομα ως όλον.

Ο Hegel θέτει ο ίδιος το δίλημμα. Είτε η κοινωνία των ιδιωτών (οι πολλοί, το πλήθος) παίρνει μέρος διαμέσου των βουλευτών στη διαβούλευση και στην απόφαση για τις καθολικές κρατικές υποθέσεις, είτε όλοι το κάνουν αυτό ως μεμονωμένα άτομα. Δεν πρόκειται για κάποια αντίθεση ουσίας, όπως αργότερα ο Hegel επιδίωξε να την παρουσιάσει, αλλά ύπαρξης, και μάλιστα της πλέον εξωτερικής ύπαρξης, του αριθμού [...]. Το ερώτημα κατά πόσον η κοινωνία των ιδιωτών πρέπει να παίρνει μέρος στη νομοθετική εξουσία, κατά πόσον αυτή εμφανίζεται διαμέσου αντιπροσώπων ή έτσι ώστε όλα τα μεμονωμένα άτομα να συμμετέχουν άμεσα, είναι το ίδιο ένα ερώτημα στο εσωτερικό της **αφαίρεσης του πολιτικού κράτους** ή στο εσωτερικό του **αφηρημένου πολιτικού κράτους**. Είναι ένα **αφηρημένο πολιτικό ερώτημα**. [...]

Η αντίθεση στην ουσιώδη της μορφή είναι: τα άτομα ενεργούν ως όλο, ή τα άτομα ενεργούν ως λίγα, ως όχι-όλα. Και στις δύο περιπτώσεις [του χεγκελιανού διλήμματος-σημείωση δική μου], η

⁸⁹ Ο.π., pp.29-31.

⁹⁰ Ο.π., p.121.

ολότητα (Allheit) παραμένει **εξωτερική πολλαπλότητα (Vielheit)** ή **ολότητα (Totalität)** των **μεμονωμένων ατόμων**. Η Allheit δεν είναι κάτι ουσιώδες, πνευματικό, πραγματική ιδιότητα των μεμονωμένων ατόμων. Η Allheit δεν είναι κάτι, διαμέσου του οποίου χάνεται ο προσδιορισμός της αφηρημένης ατομικότητας (**Einzelnheit**). Μία μεμονωμένη ατομικότητα, πολλές μεμονωμένες ατομικότητες, όλες οι ατομικότητες. Το ένα, πολλά, όλα –κανένας από αυτούς τους προσδιορισμούς δε μετασχηματίζει την ουσία του υποκειμένου, τη μεμονωμένη ατομικότητα.

“Όλοι” πρέπει ‘μεμονωμένα’ να συμμετάσχουν στη διαβούλευση και στην απόφαση για τις καθολικές υποθέσεις του κράτους” δηλαδή: όλοι πρέπει να συμμετάσχουν όχι ως όλοι, αλλά ως μεμονωμένα άτομα.»

Το ερώτημα κατά πόσον όλοι πρέπει ατομικά ‘να συμμετέχουν στη διαβούλευση και στην απόφαση επί των γενικών υποθέσεων του κράτους’ είναι ζήτημα που αναδεικνύεται από το διαχωρισμό του πολιτικού κράτους και της κοινωνίας των ιδιωτών.»⁹¹

«Το ερώτημα εδώ δεν είναι κατά πόσον η **κοινωνία των ιδιωτών** θα ασκήσει τη **νομοθετική εξουσία διαμέσου αντιπροσώπων ή με όλους ατομικά**. Το ερώτημα είναι μάλλον αυτό της **επέκτασης** και της **μέγιστης δυνατής γενίκευσης της εκλογής**, τόσο ως προς το δικαίωμα του **εκλέγειν** όσο και ως προς το δικαίωμα του **εκλέγεσθαι**. Αυτό είναι το ουσιώδες επίμαχο σημείο της πολιτικής μεταρρύθμισης, τόσο στη Γαλλία, όσο και στην Αγγλία. [...]

Η **εκλογή** είναι η **πραγματική σχέση της πραγματικής κοινωνίας των ιδιωτών με την κοινωνία των ιδιωτών της νομοθετικής εξουσίας, με το στοιχείο της αντιπροσώπευσης**. Με άλλα λόγια, η εκλογή είναι η **αδιαμεσολάβητη, η άμεση, ή όχι απλά αναπαριστώσα, αλλά υπάρχουσα σχέση της κοινωνίας των ιδιωτών προς το πολιτικό κράτος**. Είναι αυτονόητο, συνεπώς, ότι η εκλογή διαμορφώνει το κύριο πολιτικό συμφέρον της πραγματικής κοινωνίας των ιδιωτών. Με τη **χωρίς περιορισμούς ενεργητική και παθητική εκλογή**, η κοινωνία των ιδιωτών αίρεται κατά πρώτον **πραγματικά** στην αφαίρεση από την ίδια, στην **πολιτική ύπαρξη** ως την αληθινή καθολική ουσιώδη ύπαρξη. Αλλά η ολοκλήρωση αυτής της αφαίρεσης είναι ταυτόχρονα η άρση της αφαίρεσης. Καθώς η κοινωνία των ιδιωτών νομοθετεί πραγματικά την **πολιτική της ύπαρξη** ως την αληθινή της [ύπαρξη], θέτει ταυτόχρονα την ιδιωτική της ύπαρξη σε διάκριση προς την πολιτική της ως **μη ουσιώδη**. Και με την κατάρρευση του ενός στοιχείου του διαχωρισμού, καταρρέει και το άλλο, το αντίθετό του. **Η εκλογική μεταρρύθμιση αποτελεί στο εσωτερικό του αφηρημένου πολιτικού κράτους το αίτημα της διάλυσής του, αλλά εξίσου και της διάλυσης της κοινωνίας των ιδιωτών.**»⁹²

⁹¹ Ο.π., pp.117-118.

⁹² Ο.π., pp.120-121.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

[1] Ο νεαρός Marx επιχειρεί την **άρση της διάκρισης ατομικού και καθολικού, κοινωνίας των ιδιωτών και κράτους διαμέσου της πολιτικής.**

[2] Το θέμα που αναδεικνύει ο Marx ως κριτικός δεν είναι, εν τέλει, αυτός καθαυτός ο αντιπροσωπευτικός ή άμεσος χαρακτήρας της συγκρότησης του νομοθετικού σώματος και της άσκησης της νομοθετικής εξουσίας, αλλά η **πραγματική διάλυση του διαχωρισμού κοινωνίας των ιδιωτών και πολιτικού κράτους.**

[3] Για τον Marx της προ-κομμουνιστικής περιόδου, η **αντίθεση μεσαιωνικής κοινότητας ('δημοκρατία της ανελευθερίας') και σύγχρονης (αστικής) κοινωνίας**, αντίθεση ενός προ-αστικού κοινοτισμού και ενός αστικού ατομισμού σηματοδοτεί ιστορικά και κοινωνικά την πορεία προς τη δημοκρατία ως κοινότητα προσωπικοτήτων. Διαστρέφοντας την ίδια την **κομμουνιστική ουσία του ανθρώπου**⁹³ ως δημιουργικού όντος και μετατρέποντας την δημιουργικότητά του σε απλό μέσο για την εξυπηρέτηση της εξατομικευμένης ύπαρξης, ο πολιτισμός, προφανώς ο αστικός πολιτισμός, προσφέρει στον άνθρωπο ως **δυνάμει κοινοτικό ον**, ένα ατελές, αλλά λειτουργικό υποκατάστατο της πραγματικής κοινότητας: την δια μέσου αντιπροσώπων συμμετοχή του στην **πολιτική ζωή.**

«Η παρούσα κατάσταση της κοινωνίας καταδεικνύει ήδη, συνεπώς, τη διαφορά της κοινωνίας των ιδιωτών από την κατάσταση που υπήρχε κάποτε, κατά το ότι αυτή δεν περιέχει, όπως άλλοτε, το άτομο ως κάτι κοινοτικό (**Gemeinschaftliches**), ως ένα κοινοτικό ον (**Gemeinwesen**). Αντιθέτως, εξαρτάται εν μέρει από την τύχη, εν μέρει από την εργασία του ατόμου, το αν αυτό παραμένει ή όχι στη δική του Stand, μία Stand που είναι η ίδια και πάλι μόνον ένας εξωτερικός προσδιορισμός του ατόμου, διότι ούτε η εργασία του είναι εγγενής, ούτε σχετίζεται προς αυτήν ως εάν ήταν [αυτή] μια σύμφωνα με σταθερούς νόμους οργανωμένη και σε σταθερές σχέσεις συγκροτημένη αντικειμενική κοινότητα. [...] Με την πολιτική σημασία του το μέλος της κοινωνίας των ιδιωτών αποσπάται από την Stand του, δηλαδή από την πραγματική ιδιωτική θέση του (**Privatstellung**). Μόνον εδώ είναι που προσλαμβάνει τη σημασία του ως ανθρώπου ή εμφανίζεται η σημασία του ως μέλους του κράτους, ως κοινωνικού όντος, ως του δικού του ανθρώπινου προσδιορισμού. Καθότι όλοι οι άλλοι προσδιορισμοί του στην κοινωνία των ιδιωτών εμφανίζονται ως μη ουσιώδεις για τον άνθρωπο, για το άτομο, ως εξωτερικοί προσδιορισμοί, οι οποίοι είναι, ωστόσο, αναγκαίοι για την ύπαρξή του μέσα στο όλο, δηλαδή ως δεσμός με το όλο, ένας δεσμός, ωστόσο, τον οποίο αυτό πάλι και πάλι μπορεί να απορρίπτει.»⁹⁴

***πρωτόλεια αναφορά στο προλεταριάτο, χωρίς χρήση του όρου:**

«Η τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών δεν έχει ως αρχή της ούτε την ανάγκη, δηλαδή ένα φυσικό στοιχείο, ούτε την πολιτική. Αποτελείται από χωριστές μάζες που διαμορφώνονται φευγαλέα και των οποίων η διαμόρφωση είναι συγκυριακή και δεν αναλογεί σε κάποια οργάνωση. Μόνον ένα πράγμα είναι χαρακτηριστικό, δηλαδή, ότι **η έλλειψη ιδιοκτησίας και η τάξη της άμεσης εργασίας, της συγκεκριμένης εργασίας, δε διαμορφώνουν τόσο μια τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών, όσο το έδαφος πάνω στο οποίο οι κύκλοι της αποτυπώνονται και κινούνται.**»⁹⁵

⁹³ Karl Marx, *Κριτική στη χεγκελιανή φιλοσοφία του Δικαίου*, ο.π., p.79.

⁹⁴ Ο.π., pp.80-81.

⁹⁵ Ο.π., p.80.

[4] Το ερώτημα «αντιπροσωπευτικό ή χεγκελιανού τύπου σύνταγμα» απαντάται από το νεαρό Marx **και στα δύο σκέλη του αρνητικά**, καθώς, για διαφορετικούς κατά περίπτωση λόγους, οδηγεί σε ψευδή λύση του βαθύτερου ανθρωπολογικού και πολιτικού προβλήματος, της ανάδειξης του ανθρώπου σε πρόσωπο-μέλος κοινότητας.

[5] Η **‘αληθινή δημοκρατία’**, σε αντίθεση προς μια χονδροειδή **αναρχική θεώρηση του πολιτικού φαινομένου**, δε σηματοδοτεί την **απόρριψη της πολιτικής** με κάθε έννοια, αλλά της πολιτικής **ως επαγγέλματος και προνομιακής άσκησης εξουσίας από τη γραφειοκρατία προς όφελος των ατομικών ιδιοκτητών**.

[6] Η **δημοκρατία** στις σελίδες της *Κριτικής της χεγκελιανής φιλοσοφίας του δικαίου* δεν αντιμετωπίζεται απλά και μόνον ως μέσο τακτικής στην πορεία προς μια κοινωνία χωρίς πολιτική εν γένει· αντιμετωπίζεται πρωτίστως ως **στρατηγική θεμελίωσης μιας κοινωνίας**, τα μέλη της οποίας ανακαλύπτουν και βιώνουν την **πολιτική ως τρόπο διαρκούς αυτο-μετασχηματισμού τους σε πρόσωπα-δημιουργούς** μιας ζωής κορυφαίων ηθικών και αισθητικών προδιαγραφών. Είναι σε αυτό το σημείο, που **ο Marx της δημοκρατίας συναντά τον Marx του κομμουνισμού**.

IV. Ο Marx και τα Γερμανο-Γαλλικά Χρονικά

«Τα άρθρα των Χρονικών μας θα είναι γραμμένα από Γερμανούς ή Γάλλους και θα ασχολούνται με

1) Ανθρώπους και συστήματα, που έχουν αποκτήσει ωφέλιμη ή επικίνδυνη επιρροή, και πολιτικά ζητήματα της επικαιρότητας, είτε αυτά αναφέρονται σε πολιτεύματα, είτε στην πολιτική οικονομία, είτε σε δημόσιους θεσμούς και ήθη.

2) Θα προσφέρουμε επισκόπηση εφημερίδων και επιθεωρήσεων, που θα συνιστά τρόπον τινά στιγματισμό και διόρθωση της δουλοφροσύνης και του αισθήματος υποταγής που επιδεικνύεται από κάποιους, και η οποία [επισκόπηση] θα συμβάλει στην εστίαση της προσοχής σε αξιόλογες προσπάθειες για λογαριασμό της ανθρωπιάς και της ελευθερίας που επιδεικνύεται από άλλους.

3) Θα συμπεριλάβουμε επισκόπηση της φιλολογίας και των δημοσιεύσεων του παλαιού καθεστώτος της Γερμανίας, που αποσυντίθεται και αυτοκαταστρέφεται, και τελικά επισκόπηση βιβλίων των δύο εθνών, που σηματοδοτούν την απαρχή και τη συνέχεια της νέας εποχής, στην οποία εισερχόμαστε.»

(«Σχέδιο Προγράμματος των *Deutsch-Französische Jahrbücher*»)

Πραγματολογικά-ιστορικά δεδομένα

Οκτώβριος 1843	Ο Marx εγκαθίσταται στο Παρίσι (μαζί με τον Ruge) Συνεχίζει να μελετά πολιτική ιστορία (και θεωρία) της Γαλλικής Επανάστασης
Φεβρουάριος 1844	Εκδίδεται το διπλό και μοναδικό τεύχος των <i>Γερμανο-Γαλλικών Χρονικών</i> * *Περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων: -Το Εβραϊκό Ζήτημα (Είχε ολοκληρωθεί ήδη στο Kreuznach) -Κριτική στη χεγκελιανή φιλοσοφία του δικαίου. Εισαγωγή

*Σε επιστολή του προς τον Ruge το Σεπτέμβριο του 1843, ο Marx περιγράφει ως εξής τους σκοπούς της σχεδιαζόμενης έκδοσης των *Γερμανο-Γαλλικών Χρονικών*:

-‘ανελέητη κριτική σε κάθε τι που υπάρχει’

-συμμετοχή στην πολιτική πάλη για ένα πραγματικό δημοκρατικό κράτος

-μεταρρύθμιση της ανθρώπινης συνείδησης όχι μέσω (σοσιαλιστικών και κομμουνιστικών) δογμάτων, αλλά μέσω «της ανάλυσης της μυστικοποιημένης συνείδησης που δεν είναι διαφανής στον εαυτό της, είτε εμφανίζεται σε θρησκευτική είτε σε πολιτική μορφή.»

«Συνιστά ακριβώς πλεονέκτημα της νέας τάσης το ότι **δεν αντιμετωπίζουμε δογματικά τον κόσμο, αλλά θέλουμε μόνο να βρούμε το νέο κόσμο διαμέσου της κριτικής του παλιού**. Μέχρι τώρα οι φιλόσοφοι είχαν τη λύση όλων των αινιγμάτων να βρίσκεται στα γραφεία τους, και ο ανόητος, εξωτερικός κόσμος έπρεπε μόνο να ανοίξει το στόμα του για να καταβροχθίσει τα ψημένα περιστέρια της απόλυτης γνώσης. Τώρα **η φιλοσοφία έγινε εγκόσμια**, και η πιο κραυγαλέα απόδειξη γι’ αυτό συνίσταται στο ότι η ίδια η φιλοσοφική συνείδηση σύρεται στη δίνη της πάλης, όχι μόνο εξωτερικά, αλλά και εσωτερικά. Αλλά, αν η οικοδόμηση και η διαμόρφωση των πάντων για πάντα δεν είναι η υπόθεσή μας, είναι πολύ περισσότερο σαφές αυτό που πρέπει να κατορθώσουμε σήμερα: αναφέρομαι στην **ανελέητη κριτική σε καθετί που υπάρχει, ανελέητη τόσο με την έννοια που δε φοβάται τα αποτελέσματα στα οποία καταλήγει, και με την έννοια ότι ελάχιστα φοβάται τη σύγκρουση με τις οποιεσδήποτε δυνάμεις**.

Συνεπώς, **δεν είμαι υπέρ της ύψωσης οποιας δογματικής σημαίας**. Αντιθέτως, πρέπει να προσπαθήσουμε **να βοηθήσουμε τους δογματικούς να ξεκαθαρίσουν τις θέσεις τους για τους εαυτούς τους**. Και μάλιστα, **ο κομμουνισμός, κατεχοχήν, συνιστά δογματική αφαίρεση**, σε σύνδεση προς την οποία, ωστόσο, δε διανοούμαι οποιονδήποτε φανταστικό και πιθανό κομμουνισμό, αλλά τον πράγματι υπάρχοντα κομμουνισμό, όπως διδάχθηκε από τους **Cabet, Dézamy, Weitling** κ.α. Αυτός **ο κομμουνισμός είναι ο ίδιος μόνο μια ειδική έκφραση της ανθρωπιστικής αρχής**, μια έκφραση που είναι ακόμη μολυσμένη από την αντίθεσή της –το ιδιωτικό σύστημα. Ως εκ τούτου η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και ο κομμουνισμός κάθε άλλο παρά είναι ταυτόσημα [...].

Ο Λόγος υπήρχε πάντα, αλλά όχι πάντα σε έλλογη μορφή. [...] Είναι ακριβώς το **πολιτικό κράτος** –με όλες τις σύγχρονες μορφές της- που, ακόμη και όπου δεν έχει μολυστεί με σοσιαλιστικά αιτήματα, περιέχει τα **αιτήματα του λόγου**. Αλλά το πολιτικό κράτος δε σταματά εδώ. Παντού προϋποθέτει την **πραγμάτωση του λόγου**. Αλλά

ακριβώς εξαιτίας αυτού, παντού εμπλέκεται στην αντίφαση ανάμεσα στην ιδεώδη λειτουργία του και στα πραγματικά προαπαιτούμενά του.

Από αυτή τη σύγκρουση του πολιτικού κράτους με τον εαυτό του, συνεπώς, είναι δυνατόν να αναπτυχθεί παντού η κοινωνική αλήθεια. Όπως ακριβώς η **θρησκεία** είναι το **αρχείο** των **θεωρητικών αγώνων** της ανθρωπότητας, έτσι και το **πολιτικό κράτος** είναι το αρχείο των **πρακτικών αγώνων** της ανθρωπότητας.

Δεν αντιμετωπίζουμε τον κόσμο με δογματικό τρόπο με μια νέα αρχή: Εδώ είναι η αλήθεια, γονατίστε μπροστά της ! Αναπτύσσουμε νέες αρχές για τον κόσμο από τις ίδιες τις αρχές του κόσμου. Δε λέμε στον κόσμο: Σταματήστε τους αγώνες, είναι παράλογοι. Θα σας δώσουμε το αληθινό σύνθημα του αγώνα. **Απλά δείχνουμε στον κόσμο αυτό για το οποίο αγωνίζεται, και η συνείδηση είναι κάτι που πρέπει να αποκτήσει, ακόμη και αν δε θέλει.** [...]

Το σύνθημά μας πρέπει να είναι: **μεταρρύθμιση της συνείδησης όχι διαμέσου των δογμάτων, αλλά με την ανάλυση της μυστικοποιημένης συνείδησης**, που είναι ακατανόητη στην ίδια, είτε εκδηλώνεται με θρησκευτική είτε με πολιτική μορφή. Θα καταστεί τότε σαφές ότι ο κόσμος επί μακρόν ονειρεύονταν να αποκτήσει κάτι, το οποίο αρκούσε να αποκτήσει συνείδηση για να το κάνει δικό του πραγματικά. Θα καταστεί σαφές ότι δεν πρόκειται για ζήτημα χάραξης μιας μεγάλης διαχωριστικής γραμμής μεταξύ παρελθόντος και παρόντος, αλλά **πραγμάτωσης των σκέψεων του παρελθόντος**. Τελικά, θα καταστεί σαφές ότι η ανθρωπότητα δεν ξεκινάει ένα νέο έργο, αλλά συνειδητά διεκπεραιώνει το παλιό της έργο.

Εν ολίγοις, συνεπώς, μπορούμε να διατυπώσουμε την τάση της εφημερίδας μας ως εξής: επίτευξη αυτο-διασαφήνισης (κριτική φιλοσοφία) στον παρόντα χρόνο των αγώνων και των επιθυμιών της. Αυτό είναι ένα έργο για τον κόσμο και για μας. Μπορεί να είναι μόνον ένα έργο ενωμένων δυνάμεων.»⁹⁶

[1] Το εβραϊκό ζήτημα

A) Το κράτος ως **ψευδές καθολικό**: επίγεια θρησκεία

«Θεωρούμε ότι το λάθος [του Bauer] έγκειται στο γεγονός ότι **υποβάλλει σε κριτική μόνο το 'χριστιανικό κράτος', όχι το 'κράτος ως τέτοιο'**, ότι δεν ερευνά τη **σχέση της πολιτικής χειραφέτησης προς την ανθρώπινη χειραφέτηση** και, συνεπώς, αναδεικνύει συνθήκες που μπορούν να εξηγηθούν μόνο με τη επιπόλαιη σύγχυση της πολιτικής χειραφέτησης με τη γενική ανθρώπινη χειραφέτηση.»⁹⁷

«Το κράτος καταργεί με τον τρόπο του **διακρίσεις γέννησης, κοινωνικής βαθμίδας, παιδείας, απασχόλησης**, όταν δηλώνει ότι **γέννηση, κοινωνική βαθμίδα, παιδεία, απασχόληση** αποτελούν **μη-πολιτικές διακρίσεις**, όταν διακηρύσσει, χωρίς αναφορές σε αυτές τις διακρίσεις, ότι **κάθε μέλος του έθνους αποτελεί ισότιμο μέλος της εθνικής κυριαρχίας**, όταν αντιμετωπίζει όλα τα στοιχεία της πραγματικής ζωής του έθνους από την οπτική γωνία του κράτους. Ωστόσο, **το κράτος επιτρέπει στην ατομική ιδιοκτησία, στην παιδεία, στην απασχόληση να δρουν με τον τρόπο τους**, δηλαδή ως ατομική ιδιοκτησία, ως εκπαίδευση, ως απασχόληση και να ασκούν την επιρροή της ιδιαίτερης φύσης τους. **Μακράν από την κατάργηση αυτών των πραγματικών διακρίσεων, το κράτος υπάρχει μόνον υπό την προϋπόθεση της δικής τους ύπαρξης. Αισθάνεται το ίδιο ως πολιτικό κράτος και επιβεβαιώνει την καθολικότητά του μόνο σε αντίθεση προς αυτά τα στοιχεία του είναι του.»⁹⁸**

⁹⁶ Επιστολή από τον Marx στον Ruge, *Deutsch-Französische Jahrbücher*, Kreuznach, Σεπτέμβριος 1843, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, vol.3, pp.142-144.

⁹⁷ Karl Marx, *Το εβραϊκό ζήτημα*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.3, pp.149-150.

⁹⁸ Ο.π., p.153.

«Το τέλειο πολιτικό κράτος είναι, από τη φύση του, η ζωή του ανθρώπινου είδους στην αντίστιξή της προς την υλική ζωή του. Όλες οι προϋποθέσεις της εγωιστικής ζωής εξακολουθούν να υπάρχουν στην *κοινωνία των ιδιωτών* έξω από τη σφαίρα του κράτους, αλλά ως χαρακτηριστικά της κοινωνίας των ιδιωτών. Όπου το **πολιτικό κράτος** πέτυχε την **αληθινή ανάπτυξή του**, ο άνθρωπος –όχι μόνο στη σκέψη, στη συνείδηση, αλλά στην *πραγματικότητα*, στη ζωή- διάγει μια **διπλή ζωή**, μια **επουράνια** και μια **επίγεια** ζωή: τη ζωή στην **πολιτική κοινότητα**, στην οποία θεωρεί τον εαυτό του **κοινοτικό ον**, και τη ζωή στην **κοινωνία των ιδιωτών**, στην οποία δρα ως **ιδιωτικό άτομο**, αντιμετωπίζει **τους άλλους ως μέσο**, υποβαθμίζει τον εαυτό του σε μέσο, και μετατρέπεται σε παιχνίδι ξένων δυνάμεων. Η σχέση του **πολιτικού κράτους** με την **κοινωνία των ιδιωτών** είναι τόσο **πνευματική** όσο η σχέση του **ουρανού** προς τη **γη**.»⁹⁹

B) Το ζήτημα των **δικαιωμάτων του ανθρώπου** και των **δικαιωμάτων του πολίτη** [*Ανασκευή της διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη*]

1. Τι συνιστά **ελευθερία**;

Σύμφωνα με τη φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης, που συναντάται σε αυτό το σημείο με εκείνη του Kant, η ελευθερία προϋποθέτει την ύπαρξη *ορίων*, κατ' επέκταση του δικαιώματος της *ιδιοκτησίας*.

«Η ελευθερία είναι συνεπώς το δικαίωμα να κάνει κανείς και να επιφέρει οτιδήποτε δε βλέπει κάποιον άλλο. Τα όρια, μέσα στα οποία ο καθένας μπορεί να κινείται *χωρίς να βλέπει τον άλλον*, προσδιορίζονται από το νόμο, όπως προσδιορίζονται τα όρια ανάμεσα σε δυο οικόπεδα με τους φράκτες. Πρόκειται για την ελευθερία του ανθρώπου ως απομονωμένης μονάδας που αναδιπλώνεται στον εαυτό της. [...] Αλλά **το ανθρώπινο δικαίωμα της ελευθερίας βασίζεται όχι στη συνένωση ανθρώπου προς άνθρωπο, αλλά στο χωρισμό ανθρώπου από άνθρωπο**. Είναι το δικαίωμα αυτού του χωρισμού, το δικαίωμα του συρρικνωμένου, του *συρρικνωμένου* στον εαυτό του ατόμου. Η πρακτική εφαρμογή αυτού του ανθρώπινου δικαιώματος της ελευθερίας είναι το ανθρώπινο δικαίωμα της *ιδιοκτησίας* [...] [Αυτή η ατομική ελευθερία, όπως και η εφαρμογή της, αποτελούν τη βάση της κοινωνίας των ιδιωτών. **Κάνει κάθε άνθρωπο να βλέπει στους άλλους ανθρώπους όχι την πραγμάτωση της δικής του ελευθερίας, αλλά το φραγμό σε αυτή**.»¹⁰⁰

***Να αντιπαρατεθεί προς την εξής διατύπωση του Marx στο Κομμουνιστικό Μανιφέστο:**
«Στη θέση της παλιάς αστικής κοινωνίας, με τις τάξεις και τους ταξικούς ανταγωνισμούς της, πρόκειται να έχουμε **μια ένωση, στην οποία η ελεύθερη ανάπτυξη του καθενός θα αποτελεί προϋπόθεση για την ελεύθερη ανάπτυξη όλων**.»¹⁰¹

Για τον Marx της *Γερμανικής Ιδεολογίας*, η ελευθερία ως πραγμάτωση της ανθρώπινης ουσίας απαντάται μόνο στους κόλπους της κοινότητας: «Μόνο μέσα στην κοινότητα διαθέτει κάθε άτομο τα μέσα καλλιέργειας των χαρισμάτων του σε όλες τις κατευθύνσεις. Συνεπώς, **η προσωπική ελευθερία καθίσταται δυνατή μόνο μέσα στην κοινότητα**. [...] Στην πραγματική κοινότητα τα άτομα κατακτούν την ελευθερία τους μέσα και διαμέσου της συνένωσής τους.»¹⁰²

⁹⁹ Ο.π., pp.153-154.

¹⁰⁰ Ο.π., pp.162-163.

¹⁰¹ Karl Marx-Friedrich Engels, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ο.π., vol.6, p.506.

¹⁰² Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.5, p.78.

2. Τι συνιστά **ισότητα**;

Σύμφωνα με τη φιλοσοφία της Γαλλικής Επανάστασης, που συναντάται και σε αυτό το σημείο με εκείνη του Kant, η ισότητα συναιρείται στην **ισότητα απέναντι στο νόμο**.¹⁰³

3. Τι συνιστά **ασφάλεια**; «Η έννοια της ασφάλειας δεν αίρει την κοινωνία των ιδιωτών πάνω από τον εγωισμό της. Αντιθέτως, η ασφάλεια είναι η **διασφάλιση του εγωισμού της**.»¹⁰⁴

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ: Τα λεγόμενα δικαιώματα του ανθρώπου δεν πηγάζουν πέρα από τον εγωιστή άνθρωπο. Η κοινωνία εμφανίζεται μόνον ως εξωτερική αναγκαιότητα απέναντι στα άτομα. Με αυτή την έννοια, η **πολιτική επανάσταση, που αφήνει άθικτη την κοινωνία των ιδιωτών**, θεωρώντας την φυσική βάση της, **αναγνωρίζει τον αυθεντικό άνθρωπο μόνον ως αφαίρεση, ως αφηρημένο πολίτη, ως μέλος μιας αφηρημένης, και με αυτή την έννοια ψευδούς κοινότητας που είναι το κράτος**. Αντιθέτως αυτός που αναγνωρίζεται σαν **πραγματικός άνθρωπος** δεν είναι άλλος από το **εγωιστικό άτομο**, το άτομο-ιδιώτης. * Ο **άνθρωπος (homme)** είναι το υλικό άτομο-ιδιώτης της κοινωνίας των ιδιωτών, ενώ ο **πολίτης** είναι το **ιδεατό μέλος της [πολιτικής] κοινότητας: ιδεαλισμός του κράτους, υλισμός της κοινωνίας των ιδιωτών**.¹⁰⁵

Το ηθικό σύμπαν, που είναι το χεγκελιανό κράτος, **διατάσσεται** από την κοινωνία των ιδιωτών. Να γιατί στην ανατομία της οφείλουμε να στρέψουμε το ερευνητικό ενδιαφέρον μας.

«Συνεπώς ο άνθρωπος δεν απελευθερώθηκε από τη θρησκεία, κατέκτησε τη **θρησκευτική ελευθερία**. Δεν απελευθερώθηκε από την ιδιοκτησία, κατέκτησε την **ελευθερία της ιδιοκτησίας** του. Δεν απελευθερώθηκε από τον εγωισμό του επαγγέλματος, αλλά κατέκτησε την **ελευθερία της άσκησης επαγγέλματος**.

Η **εγκαθίδρυση του πολιτικού κράτους** και η **διάλυση της κοινωνίας των ιδιωτών** σε ανεξάρτητα άτομα -οι σχέσεις των οποίων μεταξύ τους εξαρτώνται από το δίκαιο, όπως ακριβώς οι σχέσεις των ανθρώπων στο σύστημα των Stände και των συντεχνιών εξαρτώνταν από το προνόμιο- επιτυγχάνεται με **μία και την αυτή πράξη**. Ο **άνθρωπος ως μέλος της κοινωνίας των ιδιωτών, ο μη πολιτικός άνθρωπος, εμφανίζεται αναπόφευκτα, ωστόσο, ως φυσικός άνθρωπος**. Τα δικαιώματα του ανθρώπου εμφανίζονται ως φυσικά δικαιώματα, δεδομένου ότι η **συνειδητή δραστηριότητα συμπυκνώνεται στην πολιτική δράση**. Ο εγωιστής άνθρωπος είναι το παθητικό αποτέλεσμα της διαλυμένης κοινωνίας, ένα αποτέλεσμα που απλά υπάρχει, ένα αντικείμενο άμεσης βεβαιότητας, συνεπώς ένα φυσικό αντικείμενο. Η **πολιτική επανάσταση διαλύει την ιδιωτική ζωή στα συστατικά της μέρη, χωρίς να επαναστατικοποιεί αυτά τα ίδια τα συστατικά ή να τα υποβάλλει σε κριτική**. Αντιμετωπίζει την κοινωνία των ιδιωτών, τον κόσμο των αναγκών, της εργασίας, των ιδιωτικών συμφερόντων, του αστικού δικαίου, ως τη βάση της ύπαρξής της, ως προϋπόθεση που δεν απαιτεί περαιτέρω υποστασιοποίηση και, συνεπώς, ως φυσική βάση της. Τελικά, ο **άνθρωπος ως μέλος της κοινωνίας των ιδιωτών εκλαμβάνεται σαν άνθρωπος στην κυριολεξία, homme ως διακριτός από τον citoyen**, καθώς είναι άνθρωπος στην αισθητή, ατομική, άμεση ύπαρξη,

¹⁰³ Karl Marx, *Το εβραϊκό ζήτημα*, ο.π., p.163.

¹⁰⁴ Ο.π., p.164.

¹⁰⁵ Ο.π., p.166.

ενώ ο πολιτικός άνθρωπος είναι μόνον αφηρημένος, τεχνητός άνθρωπος, άνθρωπος ως αλληγορικό, νομικό πρόσωπο. **Ο πραγματικός άνθρωπος αναγνωρίζεται μόνο στο σχήμα του εγωιστικού ατόμου, ο αληθινός άνθρωπος αναγνωρίζεται μόνο στο σχήμα του αφηρημένου πολίτη.** [...]

Η πολιτική χειραφέτηση είναι η αναγωγή του ανθρώπου, από τη μία πλευρά, σε μέλος της κοινωνίας των ιδιωτών, σε εγωιστικό, ανεξάρτητο άτομο, και, από την άλλη, σε πολίτη, σε νομικό πρόσωπο.

Μόνον όταν ο πραγματικός, ατομικός άνθρωπος απορροφήσει στον εαυτό του τον αφηρημένο πολίτη, και ως ατομικό ανθρώπινο ον έχει καταστεί ανθρώπινο είδος στην καθημερινότητά του, στην ειδικότερη εργασία του, και στην ειδικότερη κατάστασή του, μόνον όταν ο άνθρωπος έχει αναγνωρίσει και οργανώσει τις 'ίδιες δυνάμεις', και συνεπώς δεν ξεχωρίζει πλέον την κοινωνική δύναμη από τον εαυτό του στο σχήμα της πολιτικής εξουσίας, μόνο τότε η ανθρώπινη χειραφέτηση θα έχει επιτευχθεί.»¹⁰⁶

***Να προσεχθεί ότι ο Marx επισημαίνει ότι ο Rousseau «ορθά περιγράφει την αφηρημένη ιδέα του πολιτικού ανθρώπου» στο κεφάλαιο VII του δεύτερου Βιβλίου του *Κοινωνικού Συμβολαίου*, όπου αναλύεται η αναγκαιότητα παρέμβασης του Νομοθέτη για την αλλαγή της ανθρώπινης φύσης. (vol.3, p.167)**

¹⁰⁶ Ο.π., pp.167-168.

[2] Κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου. Εισαγωγή

«Δεν μπορεί να υπάρξει υπέρβαση της φιλοσοφίας χωρίς την πραγμάτωσή της
[Δεν μπορεί] να πραγματοποιηθεί η φιλοσοφία, χωρίς την υπέρβασή της.»¹⁰⁷

[-Θέμα-αφετηρία της Εισαγωγής αποτελεί η **θρησκεία ως αντικείμενο κριτικής** κυρίως από την άποψη των επιπτώσεών της στη συνείδηση και στην κοινωνική πρακτική των (καταπιεσμένων) ανθρώπων.

-Η μαρξική μετατόπιση **από τη θεματική της θρησκείας σε αυτή της πολιτικής και της επανάστασης** διαμεσολαβείται από τη θεματική της Γερμανίας ως πεδίου συνάρθρωσης υψηλού φιλοσοφικού στοχασμού και χαμηλού βαθμού κοινωνικής ολοκλήρωσης.]

-Κεντρικό θέμα της Εισαγωγής αποτελεί η **επανάσταση** με βάση τους άξονες: **θεωρία-πράξη, κριτική-υλική δύναμη, κοινωνία-πολιτική, καθολικό-μερικό**.

Στο συγκεκριμένο κείμενο κάνει την πρωταγωνιστική του εμφάνιση ως υποκείμενο της καθολικής επανάστασης το **προλεταριάτο**, και μάλιστα στη σύνδεσή του με τη **φιλοσοφία**.

«Το **όπλο της κριτικής** δεν μπορεί, βεβαίως, να αντικαταστήσει την **κριτική των όπλων**, η **υλική δύναμη** πρέπει να ανατραπεί από υλική δύναμη. Αλλά η **θεωρία** γίνεται **επίσης υλική δύναμη**, ευθύς ως συνεπάρει τις μάζες.»¹⁰⁸

«Οι **επαναστάσεις** προϋποθέτουν ένα **παθητικό στοιχείο**, μια **υλική βάση**. Η θεωρία μπορεί να πραγματοποιηθεί σε ένα λαό, στο βαθμό που αποτελεί την **πραγμάτωση των αναγκών** αυτού του λαού.»¹⁰⁹

«Δεν είναι η **ριζική επανάσταση**, ούτε η **καθολική ανθρώπινη χειραφέτηση** αυτή που αποτελεί ένα ουτοπικό όνειρο για τη Γερμανία, αλλά μάλλον η μερική, η απλά **πολιτική επανάσταση**, η επανάσταση που αφήνει άθικτους τους κίονες του οικοδομήματος. Σε τι βασίζεται μια **μερική**, μια απλά πολιτική επανάσταση; Στο γεγονός ότι ένα μέρος της κοινωνίας των ιδιωτών χειραφετεί τον εαυτό του και επιτυγχάνει τη καθολική κυριαρχία. Στο γεγονός ότι μια **καθορισμένη τάξη**, προχωρώντας από την ιδιαίτερη κατάστασή της, αναλαμβάνει τη **καθολική χειραφέτηση της κοινωνίας**. [...]

Καμιά τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών δεν μπορεί να παίξει αυτό το ρόλο, χωρίς να διεγείρει μια στιγμή ενθουσιασμού στον εαυτό της και στις μάζες, μια στιγμή που την καθιστά αδελφική και τη συγχωνεύει στην κοινωνία εν γένει, συμφύρεται μαζί της και καθίσταται αντιληπτή και γνωστή ως ο **καθολικός αντιπρόσωπός της**: μια στιγμή που **τα αιτήματα και τα δικαιώματά της είναι αληθινά τα δικαιώματα και τα αιτήματα της ίδιας της κοινωνίας**: μια στιγμή, κατά την οποία αποτελεί στ' αλήθεια την κοινωνική κεφαλή και την κοινωνική καρδιά. Μόνο στο όνομα των **καθολικών δικαιωμάτων** της κοινωνίας μπορεί μια επιμέρους τάξη να διεκδικήσει τη **καθολική κυριαρχία**.»¹¹⁰

¹⁰⁷ Karl Marx, *Συμβολή στην κριτική της χεγκελιανής φιλοσοφίας του Δικαίου, Εισαγωγή*, ο.π., vol.3, p.181' σε αυτό το σημείο έγκειται το κριτήριο της μαρξικής διάκρισης ανάμεσα σε **πρακτικό** και **θεωρητικό πολιτικό κόμμα**, διάκριση που μπορεί να συσχετιστεί με εκείνη ανάμεσα σε **φιλελεύθερο κόμμα** και σε εκείνο της **θετικής φιλοσοφίας**.

¹⁰⁸ Ο.π., p.182. Σε αντίστροφη διατύπωση: «Οι **ιδέες** δεν μπορούν να οδηγήσουν ποτέ πέρα από μια παλιά παγκόσμια τάξη, αλλά μόνο πέρα από τις ιδέες μιας παλιάς παγκόσμιας τάξης. Οι ιδέες δεν μπορούν να επιτελέσουν τίποτε. Προκειμένου να έχουν αποτέλεσμα οι ιδέες, χρειάζονται άνθρωποι που μπορούν να ασκήσουν πρακτική δύναμη.» Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Αγία Οικογένεια*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.4, p.119.

¹⁰⁹ Ο.π., p.183.

¹¹⁰ Ο.π., p.184.

«[Το **προλεταριάτο** είναι μια τάξη] με **ριζικές αλυσίδες**, μια **τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών που δεν είναι τάξη της κοινωνίας των ιδιωτών**, μια 'τάξη' που συνιστά τη **διάλυση όλων των τάξεων**, μια σφαίρα που διαθέτει καθολικό χαρακτήρα λόγω των καθολικών παθών της [...]. Αυτή **η διάλυση της κοινωνίας ως ιδιαίτερη 'τάξη' είναι το προλεταριάτο**[...].

[Το προλεταριάτο είναι μια τάξη] που χειραφετεί όλες τις άλλες σφαίρες της κοινωνίας, μια τάξη που, με μια λέξη, αποτελεί την **πλήρη απώλεια του ανθρώπου**, και η οποία μπορεί, συνεπώς, να κερδίσει τον εαυτό της διαμέσου της **πλήρους ανάκτησης του ανθρώπου**. Η διάλυση της κοινωνίας ως **μερικότητας** είναι το προλεταριάτο.»¹¹¹

«Όπως η **φιλοσοφία** βρίσκει τα υλικά όπλα της στο **προλεταριάτο**, έτσι το προλεταριάτο πρέπει να βρει τα πνευματικά όπλα του στη φιλοσοφία. [...] **Η κεφαλή αυτής της χειραφέτησης είναι η φιλοσοφία, η καρδιά της είναι το προλεταριάτο.**»¹¹²

¹¹¹ Ο.π., p.186.

¹¹² Ο.π., p.187.

ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑ

HEGEL

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

I. ΕΡΓΟΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

27 Αυγούστου 1770	Γεννιέται στη Στουτγάρδη ο Georg Wilhelm Friedrich Hegel. Ο πατέρας του δημόσιος υπάλληλος στην κυβέρνηση της Βυρτεμβέργης
1783	Πεθαίνει η μητέρα του.
1788-1793	Σπουδάζει θεολογία στο Πανεπιστήμιο του Tübingen. Αναπτύσσει φιλία με τους Hölderlin και Schelling.
1793-1796	Οικοδιδάσκαλος στη Βέρνη
1797-1800	Οικοδιδάσκαλος στη Φρανκφούρτη (*Μελετά ιστορία της θρησκείας, πολιτική και πολιτική οικονομία.)
1799	Πεθαίνει ο πατέρας του.
1801-1807	Θέση άμισθου καθηγητή φιλοσοφίας στο Πανεπιστήμιο της Ιένας
1807-1808	Μετά την κατοχή της Ιένας από τα στρατεύματα του Ναπολέοντα, αναλαμβάνει συντάκτης σε εφημερίδα της Βαμβέργης.
1808-1816	Γυμνασιάρχης σε Γυμνάσιο της Νυρεμβέργης
1811	Νυμφεύεται τη Marie von Tücher.
1816-1818	Διορίζεται καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Αναπτύσσει αντι-εθνικιστική δράση από κοινού με τους φοιτητές του.
1817	Αρχίζει τις παραδόσεις του στη Φιλοσοφία του Δικαίου.
1818-1831	Διορίζεται καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Βερολίνου.
1829	Ανακηρύσσεται πρύτανης του Πανεπιστημίου του Βερολίνου.
1831	Πεθαίνει από χολέρα..

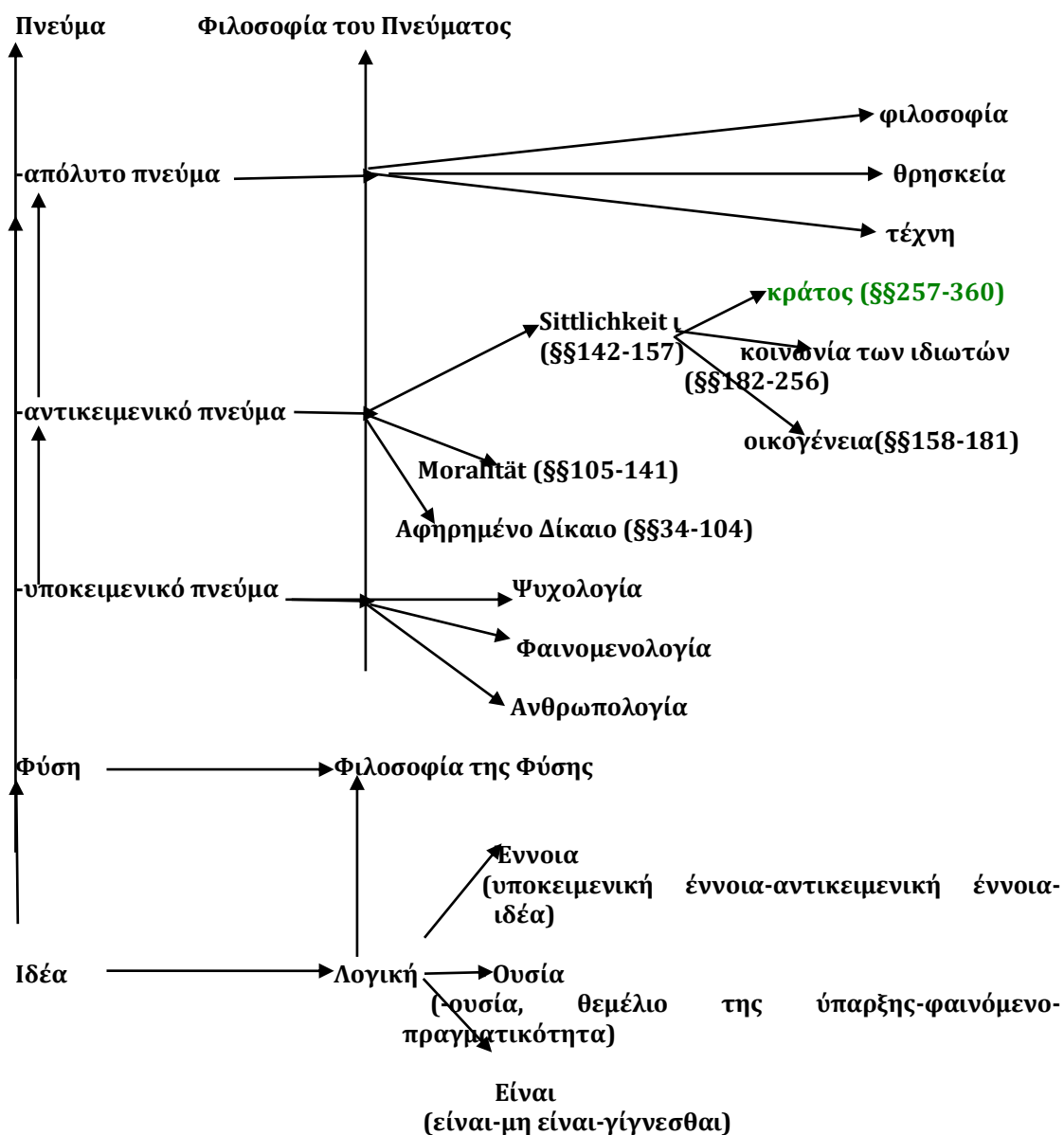
Από τα έργα του επισημαίνουμε τα εξής:

	Νεανικά Θεολογικά Έργα [εκδίδονται από τον Nohl το 1907]
1798-1802	Το Γερμανικό Σύνταγμα
1801	Διαφορά ανάμεσα στα φιλοσοφικά συστήματα του Fichte και του Schelling
1802-1803	<i>System der Sittlichkeit</i>
1803	Άρθρο για το Φυσικό Δίκαιο
1803-1804	Realphilosophie I
1805-1806.1	Realphilosophie II
1807	Φαινομενολογία του Πνεύματος
1812-1816	Επιστήμη της Λογικής
1817	Εγκυκλοπαίδεια των Φιλοσοφικών Επιστημών Διαδικασίες της Συνέλευσης των Stände
1821	Αρχές της Φιλοσοφίας του Δικαίου
1831	Δοκίμιο για την Εκλογική Μεταρρύθμιση στην Αγγλία
1832	Παραδόσεις Φιλοσοφίας της Θρησκείας
1833-1836	Παραδόσεις Ιστορίας της Φιλοσοφίας
1835-1838	Παραδόσεις Αισθητικής
1837	Παραδόσεις Φιλοσοφίας της Ιστορίας

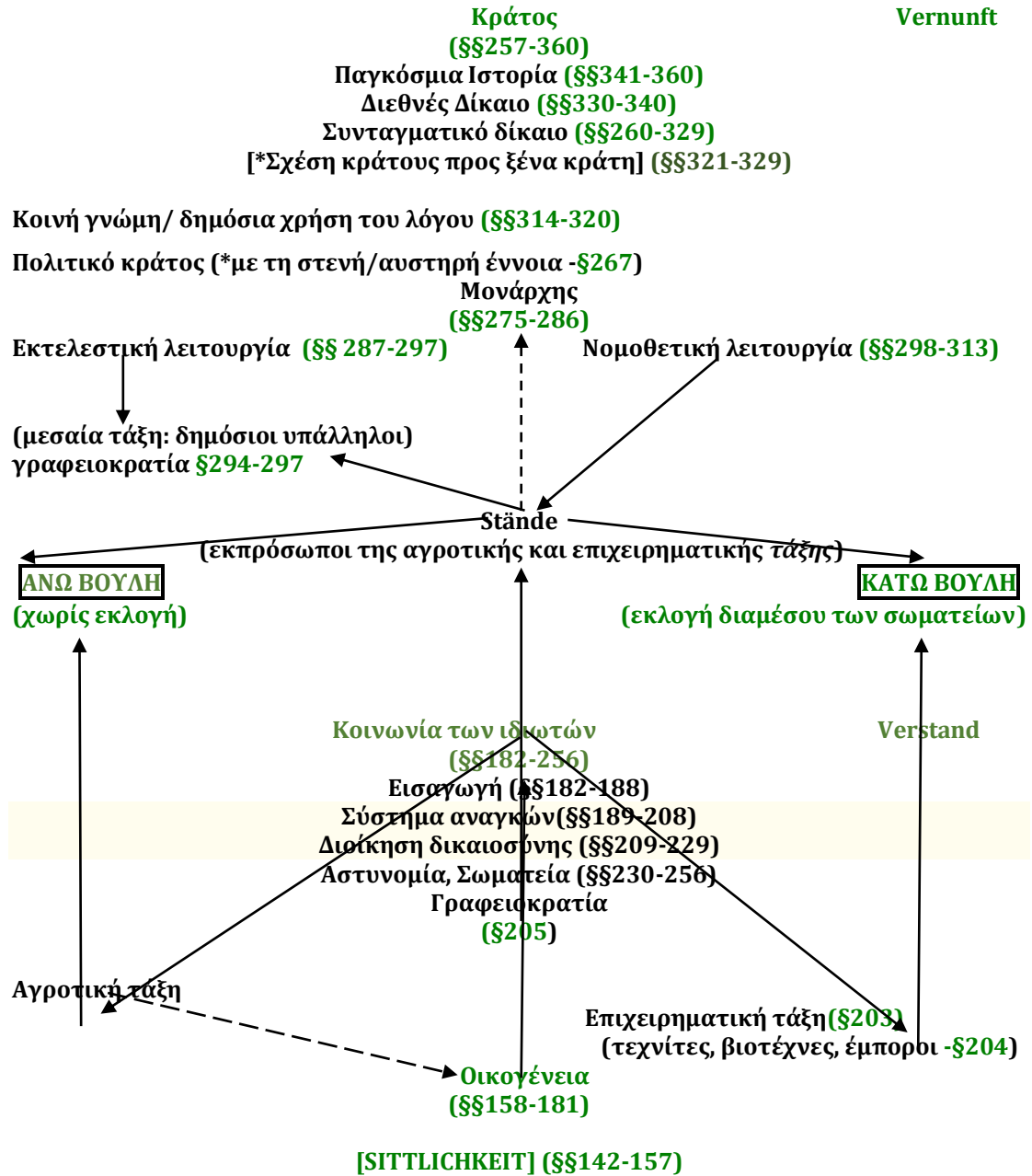
*Βιβλιογραφικός οδηγός

Λεφέβρ Ζ.-Π. & Μασερέ Π., *Ο Έγελος και η Κοινωνία*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», Αθήνα 1998.
Avineri S., *Hegel's Theory of the Modern State*, Cambridge University Press, Cambridge 1991

II. ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΧΕΓΚΕΛΙΑΝΟΥ ΣΥΣΤΗΜΑΤΟΣ

III. ΣΧΕΔΙΑΣΜΑ ΧΕΓΚΕΛΙΑΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ

IV. ΑΝΑΠΤΥΓΜΑ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗΣ

Κράτος

«Το κράτος καθ'αυτό και δι' εαυτό είναι το ηθικό όλο, η πραγμάτωση της ελευθερίας· και αποτελεί απόλυτο σκοπό του λόγου να είναι η ελευθερία πραγματική. Το κράτος είναι το πνεύμα στη γη, που πραγματώνει συνειδητά τον εαυτό του εκεί. Στη φύση, από την άλλη πλευρά, το πνεύμα πραγματώνεται μόνον ως το δικό του άλλο, ως κοιμώμενο πνεύμα. Μόνον όταν είναι παρόν στη συνείδηση, μόνον όταν γνωρίζει τον εαυτό του ως πράγματι υπάρχον αντικείμενο, είναι το κράτος. [...] Η πορεία του Θεού στον κόσμο, ιδού τι είναι το κράτος. Η βάση του κράτους είναι η ισχύς του λόγου που πραγματώνει τον εαυτό του». (Φιλοσοφία του Δικαίου §258-προσθήκη/ βλ. και §258-παρατήρηση: το κράτος δεν πρέπει να συγχέεται με την κοινωνία των ιδιωτών)

«Δεδομένου ότι το πνεύμα είναι ενεργά πραγματικό μόνον ως αυτό, ως εκείνο το οποίο γνωρίζει τον εαυτό του, και ότι η πολιτεία, ως πνεύμα ενός λαού, είναι συνάμα ο νόμος που διαπερνά όλες τις αναφορές του, τα ήθη και τη συνείδηση των ατόμων του, εξαρτάται το πολίτευμα ενός ορισμένου λαού γενικώς από τον τρόπο και την παιδεία (ή πολιτισμό) της αυτοσυνειδησίας του· σ' αυτήν έγκειται η υποκειμενική ελευθερία του και συνεπώς η ενεργός πραγματικότητα του πολιτεύματος.» §274

«Στην οργάνωση του κράτους –που σημαίνει εδώ συνταγματική μοναρχία- δεν πρέπει να έχουμε κάτι άλλο μπροστά στα μάτια μας, παρά την εσωτερική αναγκαιότητα της Ιδέας. Όλες οι άλλες οπτικές πρέπει να εξαφανιστούν. Το κράτος πρέπει να αντιμετωπίζεται ως η μεγάλη αρχιτεκτονική δομή, ως το ιερογλυφικό του λόγου που αποκαλύπτει τον εαυτό του στην πραγματικότητα.» §279-προσθήκη)

Stände

§302: ανάπτυξη του διαμεσολαβητικού ρόλου των Stände

«Θεωρούμενες ως διαμεσολαβητικό όργανο, οι Stände στέκονται ανάμεσα στην κυβέρνηση εν γένει, από τη μία πλευρά, και τις επιμέρους σφαίρες και άτομα των κατακερματισμένων λαών, από την άλλη. Ο προορισμός τους απαιτεί από αυτές τόσο πολύ το νόημα και το φρόνημα του κράτους και της κυβέρνησης, όσο [και αυτό] των συμφερόντων των επιμέρους κύκλων και ατόμων. Ταυτόχρονα, αυτή η τοποθέτηση έχει τη σημασία μιας από κοινού με την οργανωμένη εκτελεστική εξουσία διαμεσολάβησης, έτσι ώστε ούτε η μοναρχική εξουσία να απομονώνεται ως ακραία, και με αυτόν τον τρόπο να φαίνεται καθαρά τυραννική εξουσία, ούτε τα μερικά συμφέροντα των δήμων και των σωματείων να απομονώνονται, ούτε πολύ περισσότερο, τα άτομα να εμφανίζονται σαν πλήθος και σωρός και να έρχονται με μια ανοργάνωτη γνώμη και βούληση και με μια καθαρά μαζική βία εναντίον του οργανικού κράτους.»¹¹³

§301-προσθήκη

*Διαμέσου των Stände ως νομικά συντεταγμένων τάξεων, ο Hegel επιχειρεί να διαμεσολαβήσει τη σχέση της κοινωνίας των ιδιωτών και του [πολιτικού] κράτους. Στο πλαίσιο μιας ευρύτερης και ταυτόχρονης ρήξης τόσο με την πλατωνική πολιτειολογία, όπου η υποκειμενική ελευθερία δε βρίσκει το ζωτικό χώρο της, όσο και προς τον κλασικό φιλελευθερισμό, όπου το μερικό συμφέρον του ατόμου-ιδιώτη χρησιμοποιεί το κράτος και καθιστά το πολιτικό υπόθεση μιας αδιαφοροποίητης μάζας, η οποία καταγράφεται λανθασμένα στην κοινή συνείδηση με τον όρο 'λαός', ο Hegel εισηγείται ουσιαστικά την υπέρβαση της αντίθεσης δεσποτισμού και φιλελευθερισμού διαμέσου των Stände. Όπως σημειώνει χαρακτηριστικά, «η αυθεντική σημασία των Stände συνίσταται στο ότι το κράτος διαμέσου αυτών εισδύει στην υποκειμενική συνείδηση του λαού και αυτός αρχίζει να γίνεται μέρος αυτού του ίδιου [του κράτους].»¹¹⁴

**§279-παρατήρηση: απόρριψη της άγριας & ατομοκεντρικής ιδέας του 'λαού'

¹¹³ Georg Wilhelm Friedrich Hegel, Φιλοσοφία του δικαίου, §302

¹¹⁴ Ο.π., §301(προσθήκη)

Κοινωνία των ιδιωτών* (Verstand: Tätigkeit des Scheidens)
Διαφορά, Εξωτερικότητα, Επίφαση κοινωνίας, Σύστημα αναγκών, Klasse*****
(Η 'αόρατος χειρ' του Smith δεν οδηγεί σε εναρμόνιση του συστήματος)

*»Η κοινωνία των ιδιωτών συνιστά «πεδίο μάχης, όπου το ιδιωτικό ατομικό συμφέρον του καθενός συναντάται με αυτό κάθε άλλου, έτσι εδώ έχουμε πάλι α) των ιδιωτικών συμφερόντων για ειδικά ζητήματα κοινού ενδιαφέροντος και β) όλων αυτών από κοινού εναντίον της οργάνωσης του κράτους και της υψηλότερης έκφρασής του» §273-παρατήρηση)

** «Όταν οι άνθρωποι εξαρτώνται, λοιπόν, ο ένας από τον άλλον και σχετίζονται αμοιβαία κατά τη διάρκεια της εργασίας τους και της ικανοποίησης των αναγκών τους, η υποκειμενική αυτο-αναζήτηση μετατρέπεται σε συμβολή στην ικανοποίηση των αναγκών του κάθε άλλου. Αυτό σημαίνει ότι, με μια διαλεκτική προώθηση, η υποκειμενική αυτο-αναζήτηση μετατρέπεται σε διαμεσολάβηση του επιμέρους διαμέσου του καθολικού, με αποτέλεσμα κάθε άνθρωπος αποκτώντας, παράγοντας και απολαμβάνοντας για λογαριασμό του αυτομάτως παράγει και αποκτά για λογαριασμό του κάθε άλλου.» (§199)/ §189-προσθήκη)

*** «όταν η κοινωνία των ιδιωτών λειτουργεί απρόσκοπτα, υπάγεται σε μια ενδογενή πληθυσμιακή και βιομηχανική πρόοδο. –Με τη γενίκευση αφενός μεν της συνάρτησης των ανθρώπων διαμέσου των αναγκών τους, αφετέρου δε των τρόπων προετοιμασίας και παροχής των μέσων για την εξυπηρέτησή τους, αυξάνεται η συσσώρευση πλούτου [...] από τη μια πλευρά, όπως από την άλλη οξύνεται ο μεμονωμένος και περιορισμένος χαρακτήρας της επιμέρους εργασίας και συνεπώς η εξάρτηση και η ανέχεια της τάξης που είναι δέσμια αυτής της εργασίας, κάτι που συνδέεται με την αδυναμία αίσθησης και απόλαυσης των παραπέρα ελευθεριών και κυρίως των πνευματικών ωφελημάτων της κοινωνίας των ιδιωτών.» (§243)

«Η πτώση μιας μεγάλης μάζας ανθρώπων κάτω από το μέτρο ενός ορισμένου τρόπου επιβίωσης, που ρυθμίζεται αυτομάτως ως το απαραίτητο για ένα μέλος της κοινωνίας-και η παρεπόμενη απώλεια του αισθήματος του δικαίου, της νομιμότητας και της τιμής της αυτοσυντήρησής σου από την εργασία σου- προκαλεί τη δημιουργία του όχλου, που με τη σειρά της προκαλεί ταυτοχρόνως την πιο εύκολη συγκέντρωση δυσανάλογου πλούτου σε λίγα χέρια.» (§244)

«[...] Καθίσταται λοιπόν προφανές ότι, παρά το πλεόνασμα πλούτου μια κοινωνία των ιδιωτών δεν καθίσταται αρκούντως πλούσια, δηλαδή οι πηγές της είναι ανεπαρκείς, προκειμένου να ελέγξουν την περίσσια φτώχεια και τον πενόμενο όχλο.» (§245)

«Αυτή η εσωτερική διαλεκτική της κοινωνίας των ιδιωτών την οδηγεί συνεπώς [...] στην ώθηση πέραν των ορίων της και στην αναζήτηση αγορών, και συνεπώς των αναγκαίων μέσων επιβίωσης, σε άλλες χώρες, που είτε είναι ελλειμματικές στα αγαθά που η ίδια υπερπαρήγαγε, είτε γενικότερα καθυστερημένες σε βιομηχανία κτλ.» (§246)

Οικογένεια

(αυθόρμητο, συναίσθημα, φυσική κοινωνία, όχι ανεξάρτητη ύπαρξη, όχι πρόσωπο
καθεαυτό, παιδί)

ΕΝΟΤΗΤΑ 4^η

Ο Marx ως κριτικός της αλλοτρίωσης & θεωρητικός του κομμουνισμού (1845-1846)

Ι. Πραγματολογικά-ιστορικά δεδομένα¹¹⁵

1844 Γνωριμία με τους Γερμανούς εμγκρέδες στο Παρίσι και πρώτες μελέτες στην πολιτική οικονομία
Φθάνει στο Παρίσι και ο Engels
Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα
«Κριτικές παρατηρήσεις στο περιθώριο του άρθρου 'Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από ένα Πρώσο'» (*Vorwärts*)
Αγία Οικογένεια

Α) Ιστορικό πλαίσιο:

-**Διάδοση κομμουνιστικών ιδεών στο Παρίσι** ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1840 με συγκρότηση μυστικών/ κομμουνιστικών οργανώσεων, η ταξική βάση των οποίων συγκροτείται κυρίως από τεχνίτες και δευτερευόντως από μέλη της μεσαίας τάξης.

-Σημαντικές συγγραφές:

α) Buret, *De la Misère des classes laborieuses en Angleterre* (1840)

*Ο Marx κρατεί σημειώσεις γι' αυτό το βιβλίο στα 1844 (επιπτώσεις της βιομηχανικής επανάστασης στην εργατική τάξη), ενώ γνωρίζει ήδη πλευρές του υπό διαμόρφωση έργου του Engels, *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*, που θα ολοκληρωθεί το 1845.

β) Lorenz von Stein, *Der Sozialismus und Kommunismus des heutigen Frankreichs* (1842)

*Ο Marx μελετά το έργο γύρω στα 1844-1845 (πρώτη αναφορά στην *Αγία Οικογένεια*)

γ) Flora Tristan, *Union Ouvrière* (1843)

Ενότητα, αυτο-οργάνωση και αυτο-χειραφέτηση της εργατικής τάξης

Μαζικοποιούμενα κινήματα, εργατικής βάσης και σοσιαλιστικού προσανατολισμού

*Εξέγερση 5.000 υφαντουργών στη Σιλεσία τον Ιούνιο του 1844, γεγονός που αντιμετωπίστηκε από τον Marx ως εμβρυακή απόπειρα προλεταριακής αυτο-χειραφέτησης.

Β) Ιδεολογικά ρεύματα

-**Νεο-μπαμπουβισμός (Buonarroti: Η συνωμοσία των Ίσων- 1828)** Ρουσσοική/ γιακωβίνικη ρίζα: ο άνωθεν [συλλογικός] Νομοθέτης. Ο Marx μελετά Buonarroti γύρω στα 1844· πρώτη αναφορά σε Babeuf και Buonarroti στην *Αγία Οικογένεια*)

1. συνωμοτική κατάληψη της εξουσίας από πεφωτισμένη-επαναστατική μειοψηφία

2. 'επαναστατική δικτατορία'

3. εξισωτική επανάσταση: κατάργηση βασιλείας των πλουσίων & ατομικής ιδιοκτησίας

-**Υλιστικός κομμουνισμός (Dézamy)/** Απόπειρα υπέρβασης της αντίθεσης μεταξύ συνωμοτικού σχήματος (Babeuf, Buonarroti, Blanqui) και ειρηνικής/ συμφιλιοτικής προπαγάνδας (Cabet) στη βάση ενός *προλεταριακού κομμουνισμού*

«Πολίτες! Ο συντομότερος δρόμος για να φθάσουμε στο κοινό καλό είναι η *εκπαίδευση στην ισότητα*: αυτή είναι η σταθερή μας πεποίθηση.» (Dézamy)

-Χαρτισμός (Harvey, Jones)

Γ) Προλεταριακές οργανώσεις

-Η **Λίγκα των Δικαίων** (1836/ Weitling: *Garantien der Harmonie und der Freiheit*: η κοινωνική επανάσταση ως εγγενής δυνατότητα)

*Ο Marx έρχεται για πρώτη φορά σε επαφή με τη ζωή της οργάνωσης αυτής και, γενικότερα, με το οργανωμένο προλεταριάτο του Παρισιού τον Απρίλιο ή το Μάιο του 1844.

-Η **Εταιρία των Εποχών** (1837-1839: αποκλειστικά προλεταριακή οργάνωση/Blanqui, Barbès/12 Μαΐου 1839: αποτυχημένο πραξικόπημα)

¹¹⁵ Τα στοιχεία που ακολουθούν έχουν αντληθεί από τη συγγραφή του Michael Löwy, *The Theory of Revolution in the Young Marx*, Brill, Leiden, Boston 2003, pp.63-85.

II. Οικονομικά & φιλοσοφικά χειρόγραφα του '44

«Αν παρακολουθούσατε μια από τις συναντήσεις των γάλλων εργατών, θα εκτιμούσατε την καθαρή φρεσκάδα, την ευγένεια που αναδύεται από αυτούς τους ταλαιπωρημένους από τη δουλιά άνδρες. [...] Οι γερμανοί τεχνίτες στο Παρίσι, και ανάμεσά τους οι κομμουνιστές, αρκετές εκατοντάδες, παρακολουθούν μαθήματα δύο φορές την εβδομάδα στη διάρκεια αυτού του καλοκαιριού από τους μυστικούς ηγέτες τους πάνω στο βιβλίο σας *Η Ουσία του Χριστιανισμού* και η ανταπόκρισή τους είναι αξιοσημείωτη.»¹¹⁶

«Όταν οι κομμουνιστές τεχνίτες συνδέονται ο ένας με τον άλλον, η θεωρία, η προπαγάνδα, κτλ., είναι ο πρώτος στόχος τους. Αλλά την ίδια στιγμή, ως αποτέλεσμα αυτής της σύνδεσης, αποκτούν μία νέα ανάγκη - την ανάγκη για συντροφιά - και αυτό που φαίνεται σαν μέσο γίνεται σκοπός [...] Συνένωση, συντροφιά και συζήτηση, που πάλι έχει τη συνένωση ως στόχο, είναι αρκετές για τους ανθρώπους. Η αδελφότητα των ανθρώπων δεν είναι γι' αυτούς μία απλή φράση, αλλά ένα γεγονός της ζωής, και τα σκληραγωγημένα από τη δουλειά σώματα τους αναδύουν τη λάμψη της ευγένειας του ανθρώπου.»¹¹⁷

-Η θεωρία της αλλοτρίωσης & ο κομμουνισμός

[1] Τι συνιστά αλλοτρίωση; Απώλεια της ανθρώπινης φύσης

«Δεδομένου ότι η **ανθρώπινη φύση** είναι η **αληθής κοινότητα** των ανθρώπων, εκδηλώνοντας τη φύση τους οι άνθρωποι δημιουργούν την **ανθρώπινη κοινότητα**, την **κοινωνική οντότητα**, που δε συνιστά αφηρημένη καθολική δύναμη που αντιτίθεται στο μεμονωμένο άτομο, αλλά την ουσιαστική φύση κάθε ατόμου, τη δραστηριότητά του, τη ζωή του, το πνεύμα του, τον πλούτο του. [...] Για όσο καιρό ο άνθρωπος δεν αναγνωρίζει τον εαυτό του ως άνθρωπο, και συνεπώς δεν έχει οργανώσει τον κόσμο με ανθρώπινο τρόπο, αυτή η κοινότητα εμφανίζεται με τη μορφή της αποξένωσης, διότι το υποκείμενό της, ο άνθρωπος αποξενώνεται από τον εαυτό του.»¹¹⁸

[2] Με ποιες επιμέρους μορφές εκδηλώνεται η αλλοτρίωση του εργάτη στην καπιταλιστική παραγωγή;

-Αποξένωση από το **προϊόν** της εργασίας του:

Η **αλλοτρίωση του εργάτη από το προϊόν του** σημαίνει όχι μόνο ότι η **εργασία** μετατρέπεται σε αντικείμενο, σε μια εξωτερική ύπαρξη, αλλά ότι υπάρχει έξω από αυτόν, ανεξάρτητα [από αυτόν], **ως κάτι ξένο προς αυτόν**, και ότι γίνεται μία δύναμη που του αντιπαρατίθεται. Σημαίνει ότι **η ζωή που συνεισέφερε στο αντικείμενο αντιπαρατίθεται σε αυτόν ως κάτι εχθρικό και ξένο.**¹¹⁹

*Διάκριση αλλοτρίωσης/αποξένωσης από αντικειμενικοποίηση.

¹¹⁶ Karl Marx, Επιστολή στον Feuerbach, 11 Αυγούστου 1844.

¹¹⁷ Karl Marx, *Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.3, p.313.

¹¹⁸ Karl Marx, *Σχόλια στον James Mill*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.3, p.217.

Στον αντίποδα της μαρξικής θέσης, η εξής διατύπωση του Bentham, όπως παρατίθεται από τον ίδιο τον Marx στο Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Αγία Οικογένεια*, ο.π., vol.4, p.134: «Το συμφέρον των ατόμων πρέπει να υποχωρήσει μπροστά στο δημόσιο συμφέρον. Αλλά ... τι σημαίνει αυτό; Κάθε άτομο δεν είναι μέρος του δημοσίου τόσο όσο κάθε άλλο; Αυτό το δημόσιο συμφέρον που προσωποποιείται δεν είναι παρά ένας αφηρημένος όρος: δεν αντιπροσωπεύει παρά τη μάζα των ατομικών συμφερόντων. ... Αν ήταν καλό να θυσιάσουμε το συμφέρον ενός ατόμου, για να αυξήσουμε αυτό άλλων, θα ήταν καλύτερο να θυσιάσουμε αυτό ενός δεύτερου, ενός τρίτου, κοκ. επ' άπειρον...Τα ατομικά συμφέροντα είναι τα μόνα πραγματικά συμφέροντα.»

¹¹⁹ Karl Marx, *Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ο.π., vol.3, p.272.

-Αποξένωση από την εργασία του ως διαδικασία που αντί να καταφάσκει, αρνείται τον εαυτό του:

«[Η εργασία] είναι **εξωτερική προς τον εργάτη**, δηλαδή δεν ανήκει στην εσωτερική φύση του· στο γεγονός ότι στην εργασία του, επομένως, **δεν καταφάσκει τον εαυτό του αλλά τον αρνείται**, δεν αισθάνεται ικανοποιημένος, αλλά δυστυχής, δεν αναπτύσσει ελεύθερα τη φυσική και πνευματική ενέργειά του, αλλά **νεκρώνει το σώμα του και καταστρέφει το πνεύμα του**. Ο εργάτης, συνεπώς, **αισθάνεται ένα με τον εαυτό του μόνον έξω από την εργασία, ενώ στην εργασία αισθάνεται έξω από τον εαυτό του**. Η εργασία του δεν είναι, λοιπόν, εθελούσια, αλλά αναγκαστική· είναι μια **καταναγκαστική εργασία**.»¹²⁰

-Αποξένωση από τον εαυτό του ως [ανθρώπινο] είδος:

«[Η αποξενωμένη εργασία μετατρέπει, συνεπώς,] την **ειδολογική ουσία του ανθρώπου**, τόσο κατά τη φυσική, όσο και κατά την πνευματική του ιδιοσυστασία, σε ένα **ον ξένο προς αυτό**, σε ένα **μέσο για την ατομική ύπαρξή του**. Αποξενώνει από τον άνθρωπο το ίδιο του το σώμα, όπως την εξωτερική φύση του, όπως και την πνευματική ουσία του, την ειδολογική ουσία του.»¹²¹

-Αποξένωση από το συνάνθρωπό του:

«Μια άμεση συνέπεια του γεγονότος ότι ο άνθρωπος αποξενώνεται από το προϊόν της εργασίας του, από τη ζωτική δραστηριότητά του, από την ουσία του, είναι η **αποξένωση ανθρώπου από άνθρωπο**.»¹²²

-Κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας: καθολική χειραφέτηση

«Από τη σχέση της **αποξενωμένης εργασίας** προς την **ιδιωτική ιδιοκτησία**, έπεται ότι η **χειραφέτηση της κοινωνίας από την ιδιωτική ιδιοκτησία**, κτλ., από τη δουλεία, εκφράζεται με την **πολιτική μορφή της χειραφέτησης των εργατών**· όχι ότι διεκδικείται μόνη η δική τους χειραφέτηση, αλλά με την έννοια ότι η **χειραφέτηση των εργατών συμπεριλαμβάνει την καθολική ανθρώπινη χειραφέτηση** –και τη συμπεριλαμβάνει, διότι το σύνολο της ανθρώπινης δουλείας εμπεριέχεται στη σχέση εργάτη και παραγωγής, και όλες οι σχέσεις δουλείας δεν είναι παρά τροποποιήσεις και συνέπειες αυτής της σχέσης.»¹²³

[3] Πώς αίρεται η αλλοτρίωση: ο κομμουνισμός ως λύση του αινίγματος της Ιστορίας

«Πάνω απ' όλα πρέπει **να αποφύγουμε να αντιμετωπίσουμε την 'κοινωνία' και πάλι σαν αφαίρεση απέναντι στο άτομο**. Το **άτομο είναι το κοινωνικό ον**. Οι εκδηλώσεις της ζωής του –ακόμη και αν δεν εμφανίζονται στην άμεση μορφή των κοινοτικών εκδηλώσεων της ζωής, που εκδηλώνονται σε συνεργασία με άλλους- αποτελούν συνεπώς έκφραση και επιβεβαίωση της κοινωνικής ζωής.»¹²⁴

¹²⁰ Ο.π., p.274.

¹²¹ Ο.π., p.277.

¹²² Ο.π. Βλ. και Karl Marx, *Μισθωτή Εργασία και Κεφάλαιο*, , όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.9, pp.202-203.

¹²³ Karl Marx, *Οικονομικά & Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*, ο.π., vol.3, p.280.

¹²⁴ Ο.π., p.299.

***Να προσεχθεί ότι ενώ για τον Kant και τον Hegel η ιδιωτική ιδιοκτησία συνιστά θετική παράμετρο για τον άνθρωπο ως προσωπικότητα, το αντίθετο ακριβώς συμβαίνει σύμφωνα με τον Marx.**

-Μορφές κομμουνισμού

(1) **‘Χυδαίος’ κομμουνισμός [Babeuf]:** μηχανιστική και καθολική άρνηση της ιδιοκτησίας στο όνομα της κοινότητας με έντονα στοιχεία εξισωτισμού, άρνησης της προσωπικότητας:

«Αυτός ο [πρωτόγονος] κομμουνισμός, στο βαθμό που αρνείται την προσωπικότητα του ανθρώπου σε κάθε σφαίρα, είναι απλώς η λογική έκφραση της ατομικής ιδιοκτησίας που είναι η άρνηση αυτή. [...] Ο πρωτόγονος κομμουνισμός είναι απλώς η συσσώρευση του φθόνου αυτού και της επιθυμίας για εξίσωση στη βάση ενός προδικασμένου ελάχιστου. [...] Πόσο λίγο η κατάργηση αυτή της ατομικής ιδιοκτησίας είναι μια αληθινή ιδιοποίηση φαίνεται από την αφηρημένη άρνηση ολόκληρου του κόσμου της κουλτούρας και του πολιτισμού, και από την επιστροφή στην αφύσικη απλότητα του φτωχού, ακαλλιέργητου ανθρώπου που δεν έφτασε ούτε καν στο στάδιο της ατομικής ιδιοκτησίας, για να μην αναφερθούμε στην υπέρβασή του.

Για τον πρωτόγονο κομμουνισμό, η κοινότητα είναι απλώς μια κοινότητα εργασίας και ισότητας μισθών, που καταβάλλονται από το κοινοτικό κεφάλαιο, από την κοινότητα ως καθολικού κεφαλαιοκράτη.

Η πρώτη θετική κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας - πρωτόγονος κομμουνισμός- είναι έτσι μόνο μια εκδήλωση της χυδαιότητας της ατομικής ιδιοκτησίας που προσπαθεί να εγκαθιδρυθεί σε θετική κοινότητα.»¹²⁵

(2) **Πολιτικός (δημοκρατικός-Cabet ή δεσποτικός-Babeuf/McLellan) κομμουνισμός ή κομμουνισμός με την κατάργηση του κράτους (Dézamy/ McLellan),** «αλλά ακόμη ατελής και επηρεασμένος από την ατομική ιδιοκτησία, δηλαδή από τον αποξενωμένο άνθρωπο.» ¹²⁶

(3) [Μαρξικός] κομμουνισμός

«Ο κομμουνισμός είναι η θετική υπέρβαση της ατομικής ιδιοκτησίας ως ανθρώπινης αυτο-αποξένωσης, και για αυτό το λόγο πραγματική ιδιοποίηση της ανθρώπινης ουσίας μέσα από τον άνθρωπο και για τον άνθρωπο· είναι η πλήρης αποκατάσταση του ανθρώπου στον εαυτό του, ως κοινωνικής, δηλαδή ως ανθρώπινης ύπαρξης. Μιας αποκατάστασης που απέκτησε συνείδηση και συντελέστηκε μέσα σε αυτόν τον πλούτο της ανάπτυξης των προηγούμενων περιόδων. Αυτός ο κομμουνισμός, ως απόλυτα αναπτυγμένος νατουραλισμός, ισοδυναμεί με τον ανθρωπισμό και ως απόλυτα αναπτυγμένος ανθρωπισμός ισοδυναμεί με τον νατουραλισμό· είναι η γνήσια επίλυση της σύγκρουσης μεταξύ ανθρώπου και φύσης και μεταξύ ανθρώπου και ανθρώπου, η αληθινή επίλυση της σύγκρουσης ανάμεσα στη ζωή και στο είναι, ανάμεσα στην αντικειμενικοποίηση και αυτο-επιβεβαίωση, ανάμεσα στην ελευθερία και στην αναγκαιότητα, ανάμεσα στο άτομο και στο είδος. Αυτός ο κομμουνισμός είναι η λύση του αινίγματος της ιστορίας και το γνωρίζει ο ίδιος ότι αυτή είναι η λύση.

¹²⁵ Ο.π., p.295.

¹²⁶ Ο.π., p.296.

Όλη η κίνηση της ιστορίας είναι κατά συνέπεια η πραγματική πράξη της δημιουργίας του κομμουνισμού –η γέννηση της εμπειρικής του ύπαρξης- όσο και –για τη διαλογιζόμενη συνείδησή της- η κατανόηση και γνώση της κίνησης του δικού της γίνεσθαι.

Ο κομμουνισμός είναι η πράξη που προβάλλει ως η άρνηση της άρνησης και συνακόλουθα είναι η πραγματική φάση, **αναγκαία για την επόμενη περίοδο** της ιστορικής ανάπτυξης στη χειραφέτηση και αποκατάσταση του ανθρώπινου γένους. Ο κομμουνισμός είναι ο αναγκαίος τύπος και το δυναμικό πιστεύω του άμεσου μέλλοντος, αλλά **ο κομμουνισμός δεν είναι αφεαυτού του ο σκοπός της ανθρώπινης ανάπτυξης –η μορφή της ανθρώπινης κοινωνίας.**»¹²⁷

¹²⁷ Ο.π., pp.296-297,306.

III. «Κριτικές παρατηρήσεις στο περιθώριο του άρθρου 'Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από ένα Πρώσο'» (Vorwärts)

*Το άρθρο γράφτηκε περίπου στις 15 Αυγούστου 1844 και δημοσιεύτηκε στην επιθεώρηση *Vorwärts* στις 17 Αυγούστου 1844 ως απάντηση στο άρθρο του Ruge 'Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από ένα Πρώσο', που είχε δημοσιευτεί στις 27 Ιουλίου 1844 στο ίδιο έντυπο, στο οποίο συνέβαλαν μεταξύ άλλων και οι Heine και Μπακούνιν.

«Πρέπει να γίνει δεκτό ότι το γερμανικό προλεταριάτο είναι ο **θεωρητικός** του ευρωπαϊκού προλεταριάτου, όπως το αγγλικό προλεταριάτο είναι ο **οικονομολόγος** του, και το γαλλικό προλεταριάτο ο **πολιτικός** του.»¹²⁸

-Διάκριση ιδιωτικού και δημόσιου, κοινωνίας των ιδιωτών και κράτους

«Το κράτος ουδέποτε θα ανακαλύψει την πηγή των κοινωνικών δεινών στο 'κράτος και στην οργάνωση της κοινωνίας', όπως αναμένει ο Πρώσος από το βασιλιά του. Οπουδήποτε υπάρχουν πολιτικά κόμματα κάθε κόμμα θα αποδίδει κάθε ελάττωμα της κοινωνίας στο γεγονός ότι ο ανταγωνιστής του βρίσκεται στην κορυφή του κράτους αντί το ίδιο. Ακόμη και ριζοσπάστες και επαναστάτες πολιτικοί αναζητούν τη ρίζα του κακού όχι στην ουσιώδη φύση του κράτους, αλλά στην καθορισμένη μορφή του κράτους, την οποία θέλουν να αντικαταστήσουν με μια διαφορετική μορφή κράτους.[...]

Το κράτος βασίζεται στην αντίφαση δημόσιας και ιδιωτικής ζωής, στην αντίφαση ανάμεσα σε γενικά και σε ιδιωτικά συμφέροντα. [...]

Αν το **σύγχρονο κράτος** ήθελε να καταργήσει την αδυναμία του να διοικεί, θα έπρεπε να καταργήσει τη σημερινή ιδιωτική ζωή. Αλλά αν ήθελε να καταργήσει την ιδιωτική ζωή, θα καταργούσε τον εαυτό του, δεδομένου ότι **υπάρχει μόνο μέσα στην αντίφαση της ιδιωτικής ζωής.**»¹²⁹

-Η πολιτική ως βούληση

«Η **κλασική περίοδος του πολιτικού νου** είναι η **Γαλλική Επανάσταση**. Μακράν από τη θεώρηση της πηγής των κοινωνικών αποτελεσμάτων στην αρχή του κράτους, οι ήρωες της Γαλλικής Επανάστασης είδαν αντιθέτως στα κοινωνικά ελαττώματα την πηγή των πολιτικών κακών. Έτσι, **ο Ροβεσπιέρος είδε στη μεγάλη φτώχεια και στο μεγάλο πλούτο μόνον ένα εμπόδιο για την καθαρή δημοκρατία.** Θέλησε συνεπώς να εγκαθιδρύσει μια **καθολική σπαρτιατική λιτότητα. Η αρχή της πολιτικής είναι η βούληση.** Όσο περισσότερο μονόπλευρο και, συνεπώς, όσο περισσότερο τέλει το πολιτικό πνεύμα, τόσο περισσότερο πιστεύει στην **παντοδυναμία της βούλησης**, τόσο περισσότερο είναι **τυφλό στα φυσικά και πνευματικά όρια της βούλησης**, και τόσο περισσότερο είναι **ανήμπορο, συνεπώς, να ανακαλύψει την πηγή των κοινωνικών δεινών.**»¹³⁰

-Ανθρώπινη κοινότητα και πολιτική κοινότητα

«Η κοινότητα από την οποία απομονώνεται ο εργάτης είναι μια κοινότητα, ο πραγματικός χαρακτήρας και σκοπός της οποίας είναι

¹²⁸ Karl Marx, «Κριτικές παρατηρήσεις στο περιθώριο του άρθρου 'Ο βασιλιάς της Πρωσίας και η κοινωνική μεταρρύθμιση. Από ένα Πρώσο'», όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.3, p.202.

¹²⁹ Ο.π., pp.197-198.

¹³⁰ Ο.π., p.199.

αρκετά διαφορετικός από εκείνον της πολιτικής κοινότητας. Η κοινότητα από την οποία απομονώνεται ο εργάτης **με τη δική του εργασία** είναι η ίδια η ζωή, φυσική και πνευματική ζωή, ανθρώπινη ηθική, ανθρώπινη δραστηριότητα, ανθρώπινη ψυχαγωγία, ανθρώπινη φύση. **Ανθρώπινη φύση είναι η αληθινή κοινότητα των ανθρώπων.** Η καταστροφική απομόνωση από την ουσιαστική φύση είναι ασύγκριτα περισσότερο καθολική, περισσότερο ανυπόφορη, περισσότερο τρομακτική και περισσότερο αντιφατική **από όσο η απομόνωση από την πολιτική κοινότητα.** Ως εκ τούτου, και η κατάργηση αυτής της απομόνωσης [...] είναι ακριβώς τόσο περισσότερο απεριόριστη, όπως ο άνθρωπος είναι τόσο περισσότερο απεριόριστος από όσο ο πολίτης, και η ανθρώπινη ζωή περισσότερο απεριόριστη από όσο η πολιτική ζωή. Συνεπώς, **όσο μερική και αν είναι η εξέγερση των βιομηχανικών εργατών, εμπεριέχει μια καθολική ψυχή**· όσο καθολική και αν είναι μια πολιτική εξέγερση, συγκαλύπτει ακόμη και με την πιο μεγαλειώδη μορφή της ένα στενόμυαλο πνεύμα.»¹³¹

-Διάκριση κοινωνικής και πολιτικής επανάστασης

*Απάντηση στη διατύπωση του Ruge: «Μια κοινωνική επανάσταση χωρίς πολιτική ψυχή (δηλαδή χωρίς κεντρική πρόσληψη που την οργανώνει μέσα υπό την οπτική γωνία της ολότητας) είναι αδύνατη.»

«Μια **κοινωνική επανάσταση έχει την οπτική γωνία του όλου**, καθότι [...] εκπροσωπεί τη διαμαρτυρία του ανθρώπου ενάντια σε μια απάνθρωπη ζωή, καθότι εκκινεί από την οπτική του **επιμέρους πραγματικού ατόμου**, καθότι **η κοινότητα, εναντίον του διαχωρισμού του από την οποία το άτομο αντιδρά, είναι η αληθινή κοινότητα του ανθρώπου, η ανθρώπινη φύση.** Η οπτική [της πολιτικής ψυχής της επανάστασης] **είναι αυτή του κράτους**, ενός αφηρημένου όλου, που υπάρχει μόνο σε διαχωρισμό από την πραγματική ζωή, και που είναι **αδιανόητο χωρίς την οργανωμένη αντίφαση ανάμεσα στην καθολική ιδέα του ανθρώπου και την ατομική ύπαρξη του ανθρώπου.** Συνεπώς, επίσης, **μια επανάσταση με πολιτική ψυχή**, σε συμφωνία με την περιορισμένη και διχοτομική φύση αυτής της ψυχής, **οργανώνει ένα κυρίαρχο στρώμα στην κοινωνία σε βάρος της ίδιας της κοινωνίας.** [...]

Η επανάσταση εν γένει –η ανατροπή της υπάρχουσας εξουσίας και η διάλυση των παλαιών σχέσεων- **είναι μια πολιτική ενέργεια.** Αλλά **ο σοσιαλισμός δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς επανάσταση.** Χρειάζεται αυτή την **πολιτική ενέργεια, στο βαθμό που χρειάζεται την καταστροφή και τη διάλυση.** Αλλά εκεί που εκκινεί η **οργανωτική δραστηριότητά του**, εκεί όπου το καθαυτό αντικείμενό του, η **ψυχή του**, έρχεται στο προσκήνιο –εκεί ο σοσιαλισμός απεκδύεται τον **πολιτικό μανδύα.**»¹³²

¹³¹ Ο.π., p.205.

¹³² Ο.π., pp.205-206.

IV. Η Αγία Οικογένεια

«Στην Αγία Οικογένεια κάθε γραμμή κηρύσσει την εξέγερση ... εναντίον του κράτους, της εκκλησίας, της οικογένειας, της νομιμότητας, της θρησκείας και της ιδιοκτησίας. [...] Προβάλλεται ο πιο ριζοσπαστικός και ο πιο ανοιχτός κομμουνισμός, και αυτό είναι τόσο πιο επικίνδυνο όσο ο Κορς Marx δε στερείται ούτε μιας ευρύτατης γνώσης ούτε της ικανότητας του να κάνει χρήση του οπλοστασίου της χεγκελιανής λογικής, που αποκαλείται συνήθως 'σιδερένια λογική'»¹³³

* Στο τέλος Αυγούστου 1844, ο Engels, επιστρέφοντας στο Manchester, μετά από μια επίσκεψη στο Barmen για να συναντήσει την οικογένειά του, σταματά στο Παρίσι όπου θα παραμείνει για 10 μέρες και θα συναντήσει τον Marx. Από το Σεπτέμβριο ως το Νοέμβριο του 1844, ο Marx και ο Engels συγγράφουν από την πλευρά του *πραγματικού ουμανισμού*¹³⁴ την *Αγία Οικογένεια*.

ΘΕΜΑΤΙΚΗ ΑΝΑΛΥΣΗ

[1] ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΙΔΙΩΤΩΝ: ΑΣΤΟΣ & ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΣ/ΙΔΙΩΤΗΣ & ΠΟΛΙΤΗΣ

-Η διαλεκτική της αλλοτρίωσης και της επανάστασης: η τάξη των ατομικών ιδιοκτητών και η τάξη των προλετάρων:

«Η **κατέχουσα τάξη** και η **τάξη του προλεταριάτου** εκπροσωπούν την ίδια **ανθρώπινη αυτο-αποξένωση**. Αλλά η **πρώτη τάξη νιώθει άνετη και δυνατή μέσα σε αυτή την αυτο-αποξένωση**, αναγνωρίζει την αποξένωση ως τη δική της δύναμη και αποκτά μέσα σ' αυτή μια προσομοίωση προς την ανθρώπινη ύπαρξη. Η **τελευταία [τάξη] νιώθει εκμηδενισμένη μέσα στην αποξένωση**, καθώς βλέπει σ' αυτή την αδυναμία της και την πραγματικότητα μιας απάνθρωπης ύπαρξης. Πρόκειται, για να χρησιμοποιήσουμε μια έκφραση του Hegel, για την αγανάκτηση μέσα στον ευτελισμό της, μια αγανάκτηση προς την οποία ωθείται κατ' αναγκαιότητα από την αντίθεση ανάμεσα στην ανθρώπινη φύση και τις συνθήκες ζωής της, που συνίσταται στην ολοκληρωτική, αποφασιστική και ολοσχερή άρνηση αυτής της φύσης.

Μέσα σε αυτή την αντίθεση, ο **κάτοχος της ατομικής ιδιοκτησίας** αποτελεί συνεπώς τη **συντηρητική πλευρά**, το **προλεταριάτο την καταστρεπτική πλευρά**. Από την πρώτη απορρέει η δράση της διατήρησης της αντίθεσης, από την τελευταία η δράση του εκμηδενισμού της.

Πράγματι η ατομική ιδιοκτησία ωθείται στην οικονομική κίνησή της προς τη διάλυσή της, αλλά μόνο διαμέσου μιας ανάπτυξης που δεν εξαρτάται από αυτή, που είναι μη συνειδητή και λαμβάνει χώρα εναντίον της βούλησης της ατομικής ιδιοκτησίας από την ίδια τη φύση των πραγμάτων, μόνο στο βαθμό που παράγει το προλεταριάτο ως προλεταριάτο, τη φτώχεια που έχει συνείδηση της πνευματικής και φυσικής φτώχειας της, την απο-ανθρωποποίηση που έχει συνείδηση της απο-ανθρωποποίησης, και συνεπώς αυτο-καταργείται. **Το προλεταριάτο εκτελεί την ποινή που η ατομική ιδιοκτησία επιβάλλει στον εαυτό της παράγοντας το προλεταριάτο**, όπως εκτελεί την ποινή που η μισθωτή εργασία επιβάλλει στον εαυτό της παράγοντας πλούτο για τους άλλους και φτώχεια για την ίδια. **Όταν το προλεταριάτο είναι νικηφόρο, επ' ουδενί μετατρέπεται στην απόλυτη πλευρά της κοινωνίας, διότι καθίσταται νικηφόρο καταργώντας τον εαυτό του και το αντίθετό του. Τότε το προλεταριάτο εξαφανίζεται**

¹³³ Απόσπασμα από την εφημερίδα της εποχής *Allgemeine Zeitung*, όπως περιλαμβάνεται στην παρουσίαση του έργου στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.4, p.684.

¹³⁴ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Αγία Οικογένεια*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.4, p.7: «Ο *πραγματικός ανθρωπισμός* δεν έχει πιο επικίνδυνο αντίπαλο στη Γερμανία από το *σπιριτουαλισμό* ή το *θεωρησιακό ιδεαλισμό*, που θέτει την '*αυτοσυνείδηση*' ή το '*πνεύμα*' στη θέση του *πραγματικού επιμέρους ανθρώπου* [...]».

καθώς επίσης και το αντίθετο που το προσδιορίζει, η ατομική ιδιοκτησία.

Όταν οι σοσιαλιστές συγγραφείς αποδίδουν αυτόν τον παγκόσμιο ιστορικό ρόλο στο προλεταριάτο, **δεν είναι καθόλου**, όπως παριστάνει ότι πιστεύει η *Κριτική Κριτική*, **επειδή θεωρούν τους προλετάριους θεούς**. Μάλλον το αντίθετο. Δεδομένου ότι στο ολόπλευρα διαμορφωμένο προλεταριάτο, η αφαίρεση κάθε ανθρώπινου στοιχείου, ακόμη και της ομοιότητας προς αυτό, έχει πρακτικά ολοκληρωθεί, καθώς οι συνθήκες ζωής του προλεταριάτου συνοψίζουν όλες τις συνθήκες της κοινωνικής ζωής σήμερα στην πλέον απάνθρωπη μορφή τους· δεδομένου ότι ο άνθρωπος έχει χάσει τον εαυτό του στο προλεταριάτο, αν και ακόμη δεν έχει αποκτήσει θεωρητική συνείδηση αυτής της απώλειας, αλλά εξωθείται προς την εξέγερση εναντίον αυτής της αποανθρωποποίησης διαμέσου της επείγουσας όχι πλέον αναστρέψιμης, όχι πλέον συγκαλύψιμης, απόλυτα επιτακτικής **αναγκαιότητας**- της πρακτικής έκφρασης της **ανάγκης**- έπεται ότι το προλεταριάτο μπορεί και πρέπει να χειραφετηθεί. Αλλά **δεν μπορεί να χειραφετηθεί χωρίς να καταργήσει τις συνθήκες της ζωής του**. Δεν μπορεί να καταργήσει τις συνθήκες της ζωής του χωρίς να καταργήσει σήμερα όλες τις απάνθρωπες συνθήκες της κοινωνικής ζωής, που συνοψίζονται στη δική του κατάσταση. **Δεν πηγαίνει ματαίως στο απαιτητικό, αλλά ατσάλινο σχολείο της εργασίας. Δεν πρόκειται γι' αυτό που αυτός ή εκείνος ο προλετάριος, ή ακόμη και όλο το προλεταριάτο θεωρεί προς στιγμή ως σκοπό του. Πρόκειται για το τι το προλεταριάτο είναι, και τι, σε συμφωνία προς αυτό το είναι, θα ωθηθεί ιστορικά να πράξει**. Ο σκοπός και η ιστορική δράση του προδιαγράφονται φανερά και ανεπίστρεπτα στην κατάσταση της ζωής του, καθώς επίσης και στη σημερινή συνολική οργάνωση της κοινωνίας.»¹³⁵

-Ο εγωιστής άνθρωπος και τα δικαιώματά του: η συνέχεια του Εβραϊκού Ζητήματος

«Στα Γαλλο-Γερμανικά Χρονικά καταδείχθηκε στον Herr Bauer ότι η 'ελεύθερη ανθρωπ[ιν]ότητα' και η 'αναγνώρισή' της δεν είναι τίποτε άλλο, παρά η **αναγνώριση του εγωιστικού ιδιωτικού ατόμου και της αχαλίνωτης κίνησης των πνευματικών και υλικών στοιχείων**, που αποτελούν το περιεχόμενο της κατάστασης ζωής του, το περιεχόμενο της καθημερινής ιδιωτικής ζωής· ότι **τα δικαιώματα του ανθρώπου δεν απελευθερώνουν, συνεπώς, τον άνθρωπο από τη θρησκεία, αλλά του δίνουν ελευθερία της θρησκείας, δεν τον απελευθερώνουν από την ιδιοκτησία, αλλά παρέχουν σ' αυτόν ελευθερία ιδιοκτησίας. Δεν τον απελευθερώνουν από τη βρωμιά του κέρδους, αλλά του δίνουν μάλλον την ελευθερία της επικερδούς απασχόλησης**.

Καταδείχθηκε ότι η αναγνώριση των δικαιωμάτων του ανθρώπου από το σύγχρονο κράτος δεν έχει άλλο νόημα, πέρα από αυτή που είχε η αναγνώριση της δουλείας από το κράτος της αρχαιότητας. Με άλλα λόγια, **όπως το αρχαίο κράτος είχε τη δουλεία ως φυσική βάση του, το σύγχρονο κράτος έχει ως φυσική βάση του την κοινωνία των ιδιωτών και τον άνθρωπο της κοινωνίας των ιδιωτών**, δηλαδή τον ανεξάρτητο άνθρωπο, που συνδέεται με άλλους ανθρώπους **μόνο με τους δεσμούς του ιδιωτικού συμφέροντος και της μη συνειδητής φυσικής αναγκαιότητας**, το **δούλο της εργασίας με σκοπό το κέρδος** και [το δούλο] της δικής του, καθώς και άλλων ανθρώπων, εγωιστικής ανάγκης. Το σύγχρονο κράτος έχει αναγνωρίσει αυτό ως φυσική βάση του στα **καθολικά δικαιώματα του**

¹³⁵ Ο.π., pp.36-37.

ανθρώπου. Δεν το δημιούργησε. Καθώς ήταν προϊόν της κοινωνίας των ιδιωτών, που ωθήθηκε πέραν από τους παλαιούς πολιτικούς δεσμούς διαμέσου της ανάπτυξής του, **το σύγχρονο κράτος,** από την πλευρά του, **αναγνώρισε τώρα τη μήτρα από την οποία ξεπήδησε,** καθώς και τη βάση του, διαμέσου της **διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου.**»¹³⁶

«Η ελεύθερη βιομηχανία και το ελεύθερο εμπόριο καταργούν την αποκλειστικότητα του προνομίου και, συνεπώς, την πάλι ανάμεσα σε προνομιούχες αποκλειστικότητες. [...] Παράγουν, έτσι, την **καθολική πάλη ανθρώπου εναντίον ανθρώπου, ατόμου εναντίον ατόμου.** Κατά τον ίδιο τρόπο, **η κοινωνία των ιδιωτών ως όλον συνιστά αυτόν τον πόλεμο όλων των ατόμων μεταξύ τους,** που δε διαχωρίζονται πλέον το ένα από το άλλο από τίποτε άλλο, παρά με βάση την **ατομικότητά** τους, και την καθολική αχαλίνωτη κίνηση των στοιχειακών δυνάμεων της ζωής, απελευθερωμένων από τα δεσμά των προνομίων. Η αντίθεση μεταξύ του αντιπροσωπευτικού δημοκρατικού κράτους και της κοινωνίας των ιδιωτών συνιστά την ολοκλήρωση της κλασικής αντίθεσης ανάμεσα στην πολιτεία και στη δουλεία. **Στο σύγχρονο κόσμο, κάθε πρόσωπο είναι ταυτόχρονα μέλος της δουλικής κοινωνίας και της πολιτείας.** Ακριβώς η **δουλεία της κοινωνίας των ιδιωτών** αποτελεί φαινομενικά τη μέγιστη **ελευθερία** εξαιτίας του ότι συνιστά φαινομενικά την εξ ολοκλήρου αναπτυγμένη **ανεξαρτησία** του ατόμου, που θεωρεί σα δική του ελευθερία την άκαμπτη κίνηση, που δεν κάμπτεται πλέον από ένα κοινό δεσμό ή άνθρωπο, από τα αποξενωμένα στοιχεία της ζωής του, όπως η ιδιοκτησία, η βιομηχανία, η θρησκεία κτλ., ενώ στην πραγματικότητα αυτή **είναι η πλήρως αναπτυγμένη δουλεία και απανθρωποποίησή του.** Ο **νόμος** πήρε εδώ τη θέση του **προνομίου.**» [...]

Η **αναρχία** είναι ο **νόμος της κοινωνίας των ιδιωτών,** χειραφετημένη από τα διχαστικά προνόμια, και η αναρχία της κοινωνίας των ιδιωτών αποτελεί τη **βάση του σύγχρονου δημόσιου συστήματος,** όπως ακριβώς το **δημόσιο σύστημα,** με τη σειρά του, αποτελεί **εγγύηση αυτής της αναρχίας.** Στον ίδιο μεγάλο βαθμό, που τα δύο αντιτίθενται μεταξύ τους, προσδιορίζονται επίσης μεταξύ τους. »¹³⁷

«Μιλώντας με ακρίβεια και με πεζή έννοια, τα μέλη της κοινωνίας των ιδιωτών δεν είναι **άτομα.** **Η ιδιαίτερη ιδιότητα του ατόμου συνίσταται στο ότι δεν έχει ιδιότητες** και δε συνδέεται, συνεπώς, με όντα έξω από αυτό με οποιαδήποτε σχέση, που προσδιορίζεται από τη δική του **φυσική αναγκαιότητα.** **Το άτομο δεν έχει ανάγκες, είναι άταρκες.** Ο κόσμος έξω από αυτό είναι ένα απόλυτο **κενό,** δηλαδή χωρίς περιεχόμενο, χωρίς αισθήσεις, χωρίς νόημα, ακριβώς επειδή το άτομο έχει όλη την **πληρότητα** μέσα στον εαυτό του. Το **εγωιστικό άτομο στην κοινωνία των ιδιωτών** μπορεί στη **μη αισθητηριακή φαντασία** του και στην άψυχη αφαίρεση να διογκώνεται σε **άτομο,** δηλαδή σε ένα ον χωρίς σχέσεις, **άταρκες,** χωρίς ανάγκες, **εξολοκλήρου πλήρες,** ευλογημένο. [Αλλά] η μη ευλογημένη **αισθητηριακή πραγματικότητα** δε νοιάζεται για τη φαντασία του, κάθε μία από τις αισθήσεις του το εξωθεί να πιστέψει στην ύπαρξη του κόσμου και ατόμων έξω από αυτό, και ακόμη και το **βέβηλο στομάχι** του του υπενθυμίζει κάθε μέρα ότι ο κόσμος έξω από αυτό δεν είναι **άδειος,** αλλά είναι αυτό που πράγματι χορταίνει. Κάθε δραστηριότητα και ιδιότητα του είναι του, κάθε μια από τις ζωτικές ορμές του, μετατρέπεται σε **ανάγκη,** σε **αναγκαιότητα,** που η **αυτο-αναζήτησή** του μετασχηματίζει σε αναζήτηση για άλλα πράγματα

¹³⁶ Ο.π., p.113.

¹³⁷ Ο.π., pp.116-117.

και ανθρώπινα όντα έξω από αυτό. Αλλά καθώς η ανάγκη ενός ατόμου δεν έχει αυταπόδεικτο νόημα για ένα άλλο εγωιστικό άτομο, ικανό να ικανοποιήσει αυτή την ανάγκη, και συνεπώς [δεν έχει] άμεση σύνδεση με την ικανοποίησή του, κάθε άτομο πρέπει να διαμορφώσει αυτή τη σύνδεση. Μετατρέπεται, έτσι, σε ενδιάμεσο ανάμεσα στην ανάγκη ενός άλλου και στα αντικείμενα αυτής της ανάγκης. **Είναι, συνεπώς, η φυσική αναγκαιότητα, οι ουσιώδεις ανθρώπινες ιδιότητες, όσο αποξενωμένες και αν φαίνονται να είναι, καθώς και το συμφέρον, [αυτά] που κρατούν μαζί τα μέλη της κοινωνίας των ιδιωτών.** Η ιδιωτική, όχι η πολιτική ζωή είναι ο πραγματικός δεσμός τους. Δεν είναι, συνεπώς, **το κράτος που κρατεί τα άτομα της κοινωνίας των ιδιωτών μαζί**, αλλά το γεγονός ότι είναι **άτομα μόνο στη φαντασία**, στον ουρανό της φαντασίωσής τους, αλλά στην πραγματικότητα **όντα τρομακτικά διαφορετικά από άτομα, με άλλα λόγια, όχι θεϊκοί εγωιστές, αλλά εγωιστικά ανθρώπινα όντα.** Μόνον η **πολιτική προκατάληψη** φαντάζεται ακόμη σήμερα ότι **η ιδιωτική ζωή πρέπει να συνέχεται από το κράτος**, όταν, στην πραγματικότητα, αντιθέτως, το κράτος **συνέχεται από την ιδιωτική ζωή.**»¹³⁸

[2] ΥΛΙΣΜΟΣ & ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ

*Μπορούμε να διακρίνουμε τη φιλοσοφική πορεία του νεαρού Marx τρεις 'στιγμές':¹³⁹

-Γερμανικός ιδεαλισμός (Hegel & Νέοι Χεγκελιανοί)

-Γαλλικός υλισμός (από τον βρετανικό εμπειρισμό του Locke στον υλισμό των Condillac, Helvétius κ.α.)

-Πραγματικός ανθρωπισμός

-Η φιλοσοφία του υλισμού οδηγεί σε κοινωνικό επίπεδο στον κομμουνισμό και το σοσιαλισμό:

«Η διαφορά μεταξύ **γαλλικού** και **αγγλικού υλισμού** αντανάκλα τη διαφορά μεταξύ των δύο εθνών. Οι Γάλλοι εμπλούτισαν τον αγγλικό υλισμό με ευφυΐα, σάρκα και αίμα, και ευγλωττία. Του προσέδωσαν τον παλμό και τη χάρη που του έλειπε. Τον *εκπολίτισαν*. [...]

Δε χρειάζεται ιδιαίτερη διεισδυτικότητα, προκειμένου να αντιληφθούμε από τη διδασκαλία του υλισμού για την **πρωταρχική καλοσύνη και την ισότητα** ως προς τα πνευματικά χαρίσματα, για την **παντοδυναμία της συνήθειας και της εκπαίδευσης**, και για την **επιρροή του περιβάλλοντος στον άνθρωπο**, για τη **μεγάλη σημασία της βιομηχανίας**, για την αποδοχή της απόλαυσης, κτλ., **πόσο αναγκαία ο υλισμός συνδέεται με τον κομμουνισμό και το σοσιαλισμό.**»¹⁴⁰

-Η φιλοσοφία του υλισμού αναδεικνύει τη σημασία της εκπαίδευσης και της μεταβολής του (κοινωνικού) περιβάλλοντος για την αλλαγή του ίδιου του ανθρώπου:

«Αν ο άνθρωπος στερείται ελευθερίας με την υλιστική έννοια, δηλαδή δεν είναι **ελεύθερος διαμέσου της αρνητικής δύναμης να αποφεύγει αυτό ή εκείνο**, αλλά **διαμέσου της θετικής δύναμης να επιβεβαιώνει την αληθινή ατομικότητά του**, το **έγκλημα** δεν πρέπει να τιμωρείται στο άτομο, αλλά πρέπει **να καταστρέφονται οι αντι-κοινωνικές πηγές του εγκλήματος**, και ο καθένας πρέπει να απολαμβάνει κοινωνική μέριμνα για τη ζωτική εκδήλωση του είναι του. Αν ο άνθρωπος

¹³⁸ Ο.π., pp.120-121.

¹³⁹ Βλ. σχετικά την επιχειρηματολογία του Michael Löwy, *The Theory of Revolution in the Young Marx*, ο.π., pp.98-103.

¹⁴⁰ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Αγία Οικογένεια*, ο.π., pp.129-130.

διαμορφώνεται από το περιβάλλον, το **περιβάλλον** πρέπει να γίνει ανθρώπινο. Αν **ο άνθρωπος** είναι **κοινωνικός από τη φύση του**, θα αναπτύξει την αληθινή φύση του μόνο στην κοινωνία, και η δύναμη της φύσης του πρέπει να μετρείται όχι από τη δύναμη του μεμονωμένου τόμου, αλλά από τη **δύναμη της κοινωνίας**.»¹⁴¹

«**Οι οπαδοί του Babeuf ήσαν τραχείς, μη εκπολιτισμένοι υλιστές, αλλά και ο αναπτυγμένος κομμουνισμός** απορρέει, επίσης, αμέσως από το **γαλλικό υλισμό**.»¹⁴²

«Η κριτική των Γάλλων και των Άγγλων δεν είναι [αυτή υπέρ μιας] αφηρημένης, υπερφυσικής προσωπικότητας έξω από την ανθρωπότητα. Είναι η **πραγματική ανθρώπινη δραστηριότητα** των ατόμων που αποτελούν ενεργά μέλη της κοινωνίας και που υποφέρουν, νιώθουν, σκέπτονται και δρουν ως ανθρώπινα όντα. Γι' αυτό το λόγο η **κριτική** τους είναι ταυτοχρόνως **πρακτική**, ο **κομμουνισμός** τους ένας **σοσιαλισμός**, στον οποίο προσδίδουν πρακτικά, συγκεκριμένα μέτρα, και στον οποίο όχι μόνο σκέπτονται, αλλά ακόμη περισσότερο δρουν, είναι η **ζωντανή, πραγματική κριτική της υπάρχουσας κοινωνίας**, η αναγνώριση των αιτίων της 'σήψης'.»¹⁴³

[3] ΤΟ ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΟ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

*Ο θεματικός αυτός άξονας εξετάζεται ως 'στιγμή' της μαρξικής φιλοσοφίας της Ιστορίας, η οποία προσεγγίζεται στο πλαίσιο του αντίστοιχου μαθήματος/γνωστικού αντικειμένου.

HEGEL (Απόλυτο Πνεύμα/ Μεγάλοι άνδρες)

BAUER (Κριτικός/ Φιλόσοφος)

FEUERBACH (Πραγματικός δραστήριος άνθρωπος)

MARX (Προλεταριάτο)

HEGEL & BAUER

«Για τον Herr Bauer, όπως για τον Hegel, η αλήθεια είναι ένα αυτόματον που αποδεικνύει τον εαυτό του. Ο άνθρωπος πρέπει να το ακολουθεί. Όπως στον Hegel, το αποτέλεσμα της πραγματικής ανάπτυξης δεν είναι τίποτε άλλο παρά η αλήθεια αποδεδειγμένη, δηλαδή μεταφερμένη στη συνείδηση. [...]

Όπως, σύμφωνα με τους παλαιότερους οπαδούς της τελεολογίας, τα φυτά υπάρχουν για να τρώγονται από τα ζώα, και τα ζώα για να τρώγονται από τους ανθρώπους, η ιστορία υπάρχει προκειμένου να λειτουργεί ως η δράση της κατανάλωσης της θεωρητικής τροφής –της απόδειξης. Ο άνθρωπος υπάρχει, έτσι ώστε να μπορεί να υπάρχει η ιστορία, και η ιστορία υπάρχει, έτσι ώστε να υπάρχει η απόδειξη των αληθειών. Σε αυτή την κριτικά λεπτολογημένη μορφή επαναλαμβάνεται η θεωρησιακή σοφία ότι ο άνθρωπος υπάρχει, και ότι η ιστορία υπάρχει, έτσι ώστε η αλήθεια να φθάσει στην αυτοσυνειδησία.

Να γιατί η ιστορία, όπως η αλήθεια, μετατρέπεται σε ένα διακριτό πρόσωπο, ένα μεταφυσικό υποκείμενο, του οποίου τα πραγματικά ανθρώπινα άτομα είναι απλά οι φορείς.»¹⁴⁴

«Ο Herr Bruno αποτελεί, πράγματι, μια *Κριτικά ιχνογραφημένη πρόσληψη της χεγκελιανής αντίληψης της ιστορίας*, η οποία, με τη σειρά της, δεν είναι τίποτε άλλο παρά η *θεωρησιακή έκφραση του χριστιανικού-γερμανικού δόγματος της αντίθεσης μεταξύ πνεύματος και ύλης, μεταξύ θεού και κόσμου*. Αυτή η αντίθεση βρίσκει την έκφρασή της στην ιστορία, στον ίδιο τον ανθρώπινο κόσμο, με τέτοιο τρόπο που λίγα διαλεκτικά άτομα ως το ενεργητικό πνεύμα αντιπαρά τίθενται στην υπόλοιπη ανθρωπότητα, ως μάζα στερούμενη πνεύματος, ως ύλη.

¹⁴¹ Ο.π., p.131.

¹⁴² Ο.π.

¹⁴³ Ο.π., p.153.

¹⁴⁴ Ο.π., p.79.

Η αντίληψη του *Hegel* για την ιστορία προϋποθέτει ένα *αφηρημένο* ή *απόλυτο* πνεύμα, που αναπτύσσεται με τέτοιο τρόπο που η ανθρωπότητα συνιστά απλή μάζα, η οποία υπο-στηρίζει το πνεύμα με κυμαινόμενο βαθμό συνείδησης ή ασυνειδησίας. Μέσα στην *εμπειρική*, *εξωτερική* ιστορία, συνεπώς, ο *Hegel* κάνει να αναπτύσσεται μια θεωρησιακή, εσωτερική ιστορία. Η ιστορία της ανθρωπότητας γίνεται η ιστορία του *αφηρημένου πνεύματος* της ανθρωπότητας, συνεπώς πνεύμα κατά πολύ απομακρυσμένο από τον πραγματικό άνθρωπο.»¹⁴⁵

«Ήδη στον *Hegel* το απόλυτο πνεύμα της ιστορίας έχει το υλικό του στη μάζα και βρίσκει την κατάλληλη έκφρασή του μόνο στη φιλοσοφία. Ο φιλόσοφος, ωστόσο, είναι μόνο το όργανο διαμέσου του οποίου ο δημιουργός της ιστορίας, το απόλυτο πνεύμα, φθάνει στην αυτοσυνειδησία ανασκοπικά, αφού η κίνηση έχει τελειώσει. Η συμμετοχή του φιλοσόφου στην ιστορία ανάγεται στην ανασκοπική συνείδηση, καθότι το πραγματικό κίνημα επιτυγχάνεται από το απόλυτο πνεύμα μη συνειδητά. Συνεπώς, ο φιλόσοφος εμφανίζεται στη σκηνή *post festum*.

Ο *Hegel* είναι ένοχος διπλής λιγοψυχίας: κατά πρώτον, κατά το ότι, ενώ δηλώνει ότι η φιλοσοφία είναι ο τρόπος της ύπαρξης του απόλυτου πνεύματος, αρνείται να αναγνωρίσει το *ενεργό φιλοσοφικό άτομο* ως το απόλυτο πνεύμα· κατά δεύτερο, κατά το ότι επιτρέπει στο απόλυτο πνεύμα ως απόλυτο πνεύμα να κάνει την ιστορία μόνο στο επίπεδο των *φαινομένων*. Και τούτο διότι, καθώς το πνεύμα *αποκτά συνείδηση* του εαυτού του ως δημιουργικού παγκόσμιου πνεύματος μόνον *post festum* στον φιλόσοφο, η διαμόρφωση της ιστορίας υπάρχει μόνο στη συνείδηση, στη γνώμη και στην αντίληψη του φιλοσόφου, δηλαδή μόνο στη θεωρησιακή φαντασία. Ο *Herr Bauer* ξεπερνά τον *Hegel* σε λιγοψυχία.

Πρώτον, ισχυρίζεται ότι η *Κριτική* είναι το απόλυτο πνεύμα και ο *ίδιος η Κριτική*. Όπως ακριβώς το στοιχείο της κριτικής εξορίζεται από τη μάζα, έτσι το στοιχείο της μάζας εξορίζεται από την *Κριτική*. Συνεπώς η *Κριτική* βλέπει τον εαυτό της να ενσαρκώνεται όχι σε μια μάζα, αλλά αποκλειστικά σε μια *χούφτα* διαλεκτών ανδρών, στον *Herr Bauer* και στους μαθητές του.

Ο *Herr Bauer* ξεπερνά επίσης την άλλη λιγοψυχία του *Hegel*. Δεν κάνει πλέον την ιστορία *post festum* και στη φαντασία, όπως το *χεγκελιανό* πνεύμα. Παίζει *συνειδητά* το ρόλο του *παγκόσμιου πνεύματος* σε αντίθεση προς τη μάζα της υπόλοιπης ανθρωπότητας. Εισέρχεται σε μια σύγχρονη *δραματική* σχέση με αυτή τη μάζα. Εφευρίσκει και εκτελεί την ιστορία με σκοπό και μετά από ώριμη σκέψη.

Από τη μια πλευρά, είναι η μάζα ως το παθητικό, χωρίς πνεύμα, χωρίς ιστορία, υλικό στοιχείο της ιστορίας. Από την άλλη πλευρά, είναι το πνεύμα, η *Κριτική*, ο *Herr Bruno* και *Σια* ως το ενεργητικό στοιχείο, από το οποίο απορρέει όλη η *ιστορική* δράση. Η δράση του μετασχηματισμού της κοινωνίας ανάγεται στην *εγκεφαλική δραστηριότητα* της *Κριτικής Κριτικής*.»¹⁴⁶

FEUERBACH

«Αλλά ποιος, λοιπόν, αποκάλυψε το μυστήριο του '[χεγκελιανού] συστήματος; Ο *Feuerbach*. Ποιος εκμηδένισε τη διαλεκτική των εννοιών, τον πόλεμο των θεών, που ήταν γνωστός μόνο στους φιλοσόφους; Ποιος αντικατέστησε την παλιά ξυλεία και την 'άπειρη αυτοσυνειδησία', αν όχι, πράγματι, 'η σημασία του ανθρώπου' –λες και ο άνθρωπος είχε άλλη σημασία από αυτή του να είναι άνθρωπος! –σε κάθε περίπτωση 'Άνθρωπος'; Ο *Feuerbach*, και μόνον ο *Feuerbach*. Και έκανε και περισσότερο. Εδώ και πολύ καιρό αποκόπηκε από τις ίδιες τις κατηγορίες, με τις οποίες η 'Κριτική' τώρα λειτουργεί- 'ο πραγματικός πλούτος των ανθρώπινων σχέσεων, το τεράστιο περιεχόμενο της ιστορίας, η πάλη της ιστορίας, η πάλη της μάζας εναντίον του πνεύματος' κτλ.

¹⁴⁵ Ο.π., p.85.

¹⁴⁶ Ο.π., pp.85-86.

Από τη στιγμή που ο άνθρωπος αναγνωρίζεται ως η ουσία, η βάση όλης της ανθρώπινης δραστηριότητας και καταστάσεων, μόνον η *‘Κριτική’* μπορεί να εφεύρει νέες κατηγορίες και να μετασχηματίσει τον ίδιο τον άνθρωπο σε κατηγορία και σε αρχή μιας ολόκληρης σειράς κατηγοριών, όπως γίνεται τώρα. Είναι αλήθεια ότι, κάνοντας έτσι, παίρνει το μόνο δρόμο προς τη σωτηρία, που έχει μείνει για την τρομαγμένη και καταδιωγμένη *θεολογική* απανθρωπιά. Η *ιστορία* δεν κάνει τίποτε, δεν ‘κατέχει τεράστιο πλούτο’, δε ‘δίνει μάχες’. Είναι ο άνθρωπος, ο πραγματικός, ζωντανός άνθρωπος που τα κάνει όλα αυτά, που κατέχει και μάχεται. Η ‘ιστορία’ δεν είναι, σα να ήταν, ένα διακριτό πρόσωπο, που χρησιμοποιεί τον άνθρωπο ως μέσο, προκειμένου να πετύχει τους σκοπούς του. Η ιστορία δεν είναι τίποτε, παρά η δραστηριότητα του ανθρώπου, που επιδιώκει τους σκοπούς του.»¹⁴⁷

3. ΓΑΛΛΙΚΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΗ & ΑΣΤΙΚΗ ΤΑΞΗ

- Γαλλική επανάσταση & ταξικό συμφέρον

«Το συμφέρον της αστικής τάξης στην Επανάσταση του 1789, μακράν του να συνιστά ‘αποτυχία’, ‘κέρδισε’ τα πάντα και είχε την ‘πλέον αποτελεσματική επιτυχία’, όσο και αν το ‘πάθος’ της εξατμίστηκε και τα ‘ενθουσιαστικά’ άνθη της με τα οποία αυτό το συμφέρον στόλισε το λίκνο της έχουν μαραθεί. Αυτό το συμφέρον ήταν τόσο ισχυρό, ώστε επικράτησε της πένας του Marat, της γκιλοτίνας του Τρόμου, του ξίφους του Ναπολέοντα, καθώς επίσης του σταυρού και του γαλάζιου αίματος των Βουρβόνων. Η Επανάσταση υπήρξε ‘αποτυχία’ μόνο για τη μάζα, [για τη μάζα] η οποία δεν αναγνώρισε στην πολιτική ‘ιδέα’ την ιδέα του πραγματικού της ‘συμφέροντος’, [για τη μάζα] η αληθής αρχή ζωής της οποίας, δηλαδή, δε συμπίπτει με την αρχή ζωή της Επανάστασης, για τη μάζα, της οποίας οι πραγματικές συνθήκες χειραφέτησης υπήρξαν ουσιωδώς διαφορετικές από τις συνθήκες μέσα στις οποίες η αστική τάξη θα μπορούσε να χειραφετήσει τον εαυτό της και την κοινωνία.»¹⁴⁸

- Γαλλική επανάσταση & ταξική δυναμική

A) Γιακωβίνοι:

«Ο Robespierre, ο Saint-Just και το κόμμα τους έπесαν διότι συνέχισαν την αρχαία, ρεαλιστική-δημοκρατική πολιτεία, βασισμένη στην πραγματική δουλεία με το σύγχρονο πνευματικό-δημοκρατικό αντιπροσωπευτικό κράτος, που βασίζεται στη χειραφετημένη δουλεία, στην αστική κοινωνία. Τι φοβερή ψευδαίσθηση αποτελεί το να πρέπει να αναγνωρίσεις και να επικυρώσεις στα δικαιώματα του ανθρώπου τη σύγχρονη αστική κοινωνία, την κοινωνία της βιομηχανίας, του καθολικού ανταγωνισμού, του ιδιωτικού συμφέροντος, που επιδιώκει ελεύθερα τους σκοπούς του, της αναρχίας, της αυτο-αποξενωμένης φυσικής και πνευματικής ατομικότητας, και ταυτοχρόνως να επιθυμείς στη συνέχεια να εκμηδενίζεις τις εκδηλώσεις της ζωής αυτής της κοινωνίας σε επιμέρους άτομα και να θέλεις την ίδια στιγμή να διαμορφώσεις την πολιτική κεφαλή αυτής της κοινωνίας με τον τρόπο της αρχαιότητας!»¹⁴⁹

B) Διευθυντήριο

«Η βέβηλη ιστορία [...] αναφέρει: Μετά την πτώση του Robespierre, ο πολιτικός διαφωτισμός, που προηγουμένως ξεπέρασε τον εαυτό του και έγινε υπερφίλος, άρχισε για πρώτη φορά να αναπτύσσεται πεζά. Υπό την κυβέρνηση του Διευθυντηρίου, η αστική κοινωνία, απελευθερωμένη διαμέσου της ίδιας της Επανάστασης από τα δεσμά του φεουδαρχισμού και αναγνωρισμένη επίσημα, παρά την επιθυμία του Τρόμου να τη θυσιάσει σε μια αρχαία μορφή της πολιτικής

¹⁴⁷ Ο.π., p.93.

¹⁴⁸ Ο.π., p.81.

¹⁴⁹ Ο.π., p.122.

ζωής, ξέσπασε σε δυνατά ρεύματα ζωής. Μια θύελλα και μια ένταση εμπορικής επιχείρησης, ένα πάθος πλουτισμού, η πληθωρική της νέας αστικής ζωής, που η πρώτη αυτο-ικανοποίησή του είναι αναίδης, ελαφριά, επιπόλαιη και μεθυστική· ένας πραγματικός διαφωτισμός της γης της Γαλλίας, η φεουδαρχική δομή της οποίας είχε σπάσει από το σφυρί της Επανάστασης και η οποία, από τις πρώτες πυρετώδεις προσπάθειες των πολυάριθμων νέων ιδιοκτητών, μετατράπηκε σε αντικείμενο ολόπλευρης καλλιέργειας· οι πρώτες κινήσεις της βιομηχανίας που τώρα απελευθερώθηκε –ιδού ορισμένα από τα σημάδια ζωής της πρόσφατα αναδυθείσας αστικής κοινωνίας. Η αστική κοινωνία εκπροσωπείται θετικά από την αστική τάξη. Η αστική τάξη, συνεπώς, ξεκινάει την κυριαρχία της. Τα δικαιώματα του ανθρώπου παύουν να υπάρχουν απλά στη θεωρία.»¹⁵⁰

Γ) Ναπολέων

«Ο Ναπολέων εκπροσωπεί την τελευταία μάχη του επαναστατικού τρόμου εναντίον της αστικής κοινωνίας, που διακηρύχθηκε από αυτή την ίδια την Επανάσταση, και εναντίον της πολιτικής της. Ο Ναπολέων, βεβαίως, διέκρινε ήδη την ουσία του σύγχρονου κράτους. Αντιλήφθηκε ότι βασίζεται στην ανεμπόδιστη ανάπτυξη της αστικής κοινωνίας, στην ελεύθερη κίνηση του ιδιωτικού συμφέροντος, κτλ. Αποφάσισε να αναγνωρίσει και να προστατεύσει αυτή τη βάση. Δεν ήταν τρομοκράτης με το μυαλό στα σύννεφα. Ωστόσο, ταυτόχρονα, αντιμετώπισε το κράτος ως σκοπό καθ' εαυτόν και την ιδιωτική ζωή ως ταμιά και υπάλληλό του, που δεν πρέπει να έχει δική της βούληση. Τελειοποίησε τον Τρόμο, αντικαθιστώντας τη διαρκή επανάσταση με το διαρκή πόλεμο. Έθρεψε τον εγωισμό του γαλλικού έθνους, προκειμένου να ολοκληρώσει τον κόρο, αλλά επιζήτησε επίσης τη θυσία της αστικής επιχειρηματικότητας, των διασκεδάσεων, του πλούτου κτλ., οποτεδήποτε αυτό απαιτήθηκε από τον πολιτικό σκοπό της κατάκτησης. Αν καταπίεσε δεσποτικά το φιλελευθερισμό της αστικής κοινωνίας [...] δεν απέδειξε μεγαλύτερη μέριμνα για τα ουσιώδη υλικά της συμφέροντα, το εμπόριο και τη βιομηχανία, οποτεδήποτε αυτά συγκρούονταν με τα πολιτικά συμφέροντά του. Η επίκριση από την πλευρά του εναντίον των ανθρώπων της βιομηχανίας αποτέλεσε το συμπλήρωμα της επίκρισής του εναντίον των ιδεολόγων. Στην εσωτερική πολιτική του, επίσης, πολέμησε την αστική κοινωνία ως αντίπαλο του κράτους, του οποίου ο ίδιος εξακολουθούσε να θεωρεί ότι αποτελεί έναν απόλυτο σκοπό καθ' εαυτόν.»¹⁵¹

Δ) Ιουλιανή Επανάσταση

«Στα 1830 η αστική τάξη έθεσε σε εφαρμογή τις επιθυμίες της του έτους 1789, με τη μόνη διαφορά ότι ο πολιτικός διαφωτισμός της ολοκληρώθηκε τώρα, ότι δε θεωρούσε πλέον το συνταγματικό αντιπροσωπευτικό κράτος ως μέσο για την πραγμάτωση του ιδεώδους του κράτους, της παγκόσμιας ευημερίας και των καθολικών ανθρώπινων σκοπών, αλλά, αντιθέτως, το αναγνώρισε ως την επίσημη έκφραση της αποκλειστικά δικής της ισχύος και ως πολιτική αναγνώριση των δικών της ιδιαίτερων συμφερόντων.»¹⁵²

¹⁵⁰ Ο.π., pp.122-123.

¹⁵¹ Ο.π., pp.123-124.

¹⁵² Ο.π., p.124.

ΕΝΟΤΗΤΑ 5^η

Η μαρξική κριτική της ιδεολογίας & ο κομμουνισμός (1845-1846)

I. Πραγματολογικά-ιστορικά δεδομένα

1845

Θέσεις για τον Feuerbach

Η Γερμανική Ιδεολογία

1846

Φεβρουάριος 1845

Ο Marx στις Βρυξέλλες

Άνοιξη 1845

Ο Engels στις Βρυξέλλες

Νοέμβριος 1845-

Ιούνιος 1846

Ο Engels από τις Βρυξέλλες στο Παρίσι

II. Θέσεις για τον Feuerbach

* Γνωσιοθεωρητικό ζήτημα (Θέσεις II, V, VIII, IX)

«**Το ερώτημα αν στην ανθρώπινη σκέψη αντιστοιχεί αντικειμενική αλήθεια –δεν είναι ένα ερώτημα της θεωρίας, αλλά πρακτικό ερώτημα.** Στην πράξη πρέπει να καταδείξει ο άνθρωπος την αλήθεια, δηλαδή την πραγματικότητα και την ισχύ, το ενθάδε της σκέψης του. (Από τη **Θέση II**)

«Κάθε κοινωνική ζωή είναι ουσιαστικά **πρακτική**. Όλα τα μυστήρια, τα οποία ωθούν τη θεωρία προς το μυστικισμό, βρίσκουν την ορθολογική επίλυσή τους στην ανθρώπινη πράξη και στην κατανόηση αυτής της πράξης.» (Θέση VIII)

«Το ύψιστο σημείο, στο οποίο φθάνει ο **εποπτικός υλισμός**, δηλαδή ο υλισμός που συλλαμβάνει την αισθητηριακότητα **όχι ως πρακτική δραστηριότητα**, είναι η εποπτεία των **μεμονωμένων ατόμων** και της **κοινωνίας των ιδιωτών**.» (Θέση IX)

Ανθρωπολογικό ζήτημα (Θέσεις III, IV, VI, VII, X)

«Η υλιστική θεωρία ότι οι άνθρωποι είναι προϊόντα των περιστάσεων και της διαπαιδαγώγησης, και ότι, συνεπώς, οι αλλαγμένοι άνθρωποι είναι προϊόντα άλλων περιστάσεων και αλλαγμένης διαπαιδαγώγησης, λησμονεί ότι **είναι οι άνθρωποι που αλλάζουν τις περιστάσεις και ότι ο παιδαγωγός πρέπει και αυτός να παιδαγωγηθεί**. Συνεπώς, αυτή η θεωρία αναγκάζεται να διαιρέσει την κοινωνία σε δύο μέρη, το ένα από τα οποία είναι ανώτερο από την κοινωνία.

Το ταυτόχρονο της αλλαγής των συνθηκών και της ανθρώπινης δραστηριότητας μπορεί να γίνει αντιληπτό και να κατανοηθεί ορθολογικά μόνον ως **επαναστατική πράξη**.» (Θέση III)

«**Αλλά η ουσία του ανθρώπου δεν είναι αφαίρεση εγγενής σε κάθε μεμονωμένο άτομο. Στην πραγματικότητά της συνίσταται στο σύνολο των κοινωνικών σχέσεων**.» (Από τη **Θέση VI**)

«Η οπτική του **παλαιού υλισμού** είναι η **κοινωνία των ιδιωτών**, η οπτική του **νέου** [είναι] η **ανθρώπινη κοινωνία** ή η **(κοινωνικοποιημένη) ανθρωπότητα**. (Θέση X)

Φιλοσοφία της πράξης (Θέσεις I, XI)

«Στην **Ουσία του Χριστιανισμού**, [ο Feuerbach] αντιμετωπίζει συνεπώς τη **θεωρητική δραστηριότητα** ως τη μόνη γνήσια ανθρώπινη δραστηριότητα, ενώ η **πράξη** γίνεται αντιληπτή και ορίζεται μόνο στη βρώμικη εβραϊκή μορφή της φαινομενικότητάς της. Ως εκ τούτου δε συλλαμβάνει τη σημασία της **‘επαναστατικής’ ‘πρακτικο-κριτικής’, δραστηριότητας**.» (Από τη **Θέση I**)

«**Οι φιλόσοφοι έχουν μόνον ερμηνεύσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους· το ζήτημα είναι να τον αλλάξουμε [zu verändern]**.» (Θέση XI)

III. Η Γερμανική Ιδεολογία

*Η σύγχρονη έρευνα στο πλαίσιο του εκδοτικού προγράμματος MEGA₂ αμφισβητεί την ενότητα του έργου, και ειδικότερα το κατά πόσον το πρώτο μέρος (FEUERBACH) αποτελεί όντως μέρος ενός ενιαίου έργου.

[1] Ιδεολογία & Κριτική

-Ιδεαλιστικός και υλιστικός τρόπος προσέγγισης

«Η **εμπειρική παρατήρηση** πρέπει σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση να αναδείξει εμπειρικά, και χωρίς οποιαδήποτε μυστικοποίηση και θεωρητικολογία, τη συνάφεια της κοινωνικής και πολιτικής δομής με την παραγωγή. Η κοινωνική δομή και το κράτος απορρέουν συνεχώς από τη διαδικασία ζωής συγκεκριμένων ατόμων, ωστόσο, αυτών των ατόμων, όχι όπως ίσως εμφανίζονται στη δική τους ή στη φαντασία άλλων ανθρώπων, αλλά **όπως πράγματι είναι**, δηλαδή, όπως δρουν, παράγουν υλικά, και συνεπώς όπως εργάζονται κάτω από **συγκεκριμένα υλικά όρια, προϋποθέσεις και συνθήκες, ανεξάρτητες από τη βούλησή τους**.

[...] Οι άνθρωποι είναι οι παραγωγοί των αντιλήψεων τους, ιδεών, κτλ., δηλαδή, οι **πραγματικοί, δραστήριοι άνθρωποι**, όπως **προσδιορίζονται από μια ορισμένη ανάπτυξη των παραγωγικών τους δυνάμεων και της επικοινωνίας** που αντιστοιχούν σε αυτές, μέχρι τις απώτερες μορφές τους. Η συνείδηση [*das Bewusstsein*] δε μπορεί ποτέ να είναι κάτι άλλο από συνειδητό είναι [*das bewusste Sein*], και το είναι των ανθρώπων είναι η πραγματική διαδικασία της ζωής τους. **Αν σε όλη την ιδεολογία οι άνθρωποι και οι σχέσεις τους εμφανίζονται ανεστραμμένα όπως σε μια *camera obscura***, αυτό το φαινόμενο προκύπτει τόσο από την ιστορική διαδικασία της ζωής τους όσο η αναστροφή των αντικειμένων στον αμφιβληστροειδή από τη φυσική διαδικασία της ζωής τους.

Σε ευθεία αντίστιξη προς τη γερμανική φιλοσοφία, που κατέρχεται από τον ουρανό στη γη, εδώ πρόκειται για την άνοδο από τη γη στον ουρανό. Δηλαδή, δεν [πρόκειται] για την εκκίνηση από αυτό που οι άνθρωποι λένε, φαντάζονται, αντιλαμβάνονται, ούτε για τους ανθρώπους όπως περιγράφηκαν, νοήθηκαν, τους φαντάστηκαν, προκειμένου να φθάσουμε στους ανθρώπους με σάρκα και οστά. **Αλλά ξεκινώντας από τους πραγματικούς, δραστήριους ανθρώπους, και στη βάση της δικής τους πραγματικής διαδικασίας ζωής καταδεικνύουμε την ανάπτυξη των ιδεολογικών αντανάκλασεων και απηχήσεων της διαδικασίας ζωής τους.** [...] Η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική, και όλη η υπόλοιπη ιδεολογία, όπως επίσης οι μορφές συνείδησης, που αντιστοιχούν σε αυτές, **δε διατηρούν πλέον την όψη της ανεξαρτησίας**. Δεν έχουν ιστορία, ανάπτυξη, αλλά οι άνθρωποι, αναπτύσσοντας την υλική παραγωγή τους και την υλική επικοινωνία τους, αλλάζουν, ταυτόχρονα με αυτή, τον πραγματικό τους κόσμο, καθώς επίσης τη σκέψη τους και τα προϊόντα της σκέψης τους. **Δεν είναι η συνείδηση που προσδιορίζει τη ζωή, αλλά η ζωή που προσδιορίζει τη συνείδηση.** Για τον πρώτο τρόπο προσέγγισης η αφετηρία είναι η συνείδηση στην πρόσληψή της ως ζωντανού ατόμου. Για το δεύτερο τρόπο προσέγγισης, που συνάδει προς την πραγματική ζωή, είναι τα ίδια τα πραγματικά ζωντανά άτομα, και η συνείδησή τους λογίζεται μόνον ως δική τους συνείδηση.

Αυτός ο τρόπος προσέγγισης δε στερείται προϋποθέσεων. Εκκινεί από τις πραγματικές προϋποθέσεις και δε τις εγκαταλείπει ούτε για μια

στιγμή. Οι προϋποθέσεις της είναι οι άνθρωποι, όχι σε μια φανταστική απομόνωση και παγιωμένη κατάσταση, αλλά στην πραγματική, εμπειρικά αντιληπτή διαδικασία της ανάπτυξης τους υπό συγκεκριμένες συνθήκες. Ευθύς ως αυτή η ενεργητική διαδικασία ζωής περιγραφεί, η ιστορία παύει να αποτελεί συλλογή νεκρών γεγονότων, όπως συμβαίνει με τους εμπειριστές (σε αυτούς ακόμη αφηρημένα), ή μια φανταστική δραστηριότητα φανταστικών υποκειμένων, όπως συμβαίνει με τους ιδεαλιστές.

Εκεί που σταματά η θεωρητικολογία, εκεί όπου εκκινεί η πραγματική ζωή, εκεί εκκινεί, συνεπώς, η πραγματική, **θετική επιστήμη**, η έκθεση της πρακτικής δραστηριότητας, της πρακτικής διαδικασίας ανάπτυξης των ανθρώπων. Οι κενές φράσεις για τη συνείδηση σταματούν και η πραγματική γνώση πρέπει να πάρει τη θέση τους.»¹⁵³

-Κυρίαρχη τάξη/ Κυρίαρχη ιδεολογία –Επαναστατική τάξη/ επαναστατικές ιδέες

«Οι ιδέες της κυρίαρχης τάξης είναι σε κάθε εποχή οι κυρίαρχες ιδέες· τούτο σημαίνει ότι η τάξη που είναι κυρίαρχη υλική δύναμη της κοινωνίας είναι ταυτόχρονα η κυρίαρχη πνευματική της δύναμη [...]. Οι κυρίαρχες ιδέες δεν είναι τίποτε περισσότερο από την ιδεατή έκφραση των κυρίαρχων υλικών σχέσεων, οι κυρίαρχες υλικές σχέσεις θεωρούμενες ως ιδέες· συνεπώς η έκφραση των σχέσεων που κάνουν μια τάξη κυρίαρχη, άρα οι ιδέες της κυριαρχίας της. [...]»*

Η ύπαρξη επαναστατικών ιδεών προϋποθέτει την ύπαρξη επαναστατικής τάξης.»¹⁵⁴

*Πρώμη διατύπωση για την κατάκτηση της **πολιτικής εξουσίας** και την άσκηση **ηγεμονίας**: «Κάθε τάξη που σκοπεύει στην κυριαρχία, ακόμη και αν η κυριαρχία της, όπως στην περίπτωση του προλεταριάτου, οδηγεί στην κατάργηση της παλιάς μορφής κοινωνίας στην ολότητά της και της κυριαρχίας εν γένει, πρέπει πρώτα να κατακτήσει την πολιτική εξουσία, προκειμένου να αντιπροσωπεύσει με τη σειρά της το συμφέρον της ως γενικό συμφέρον, πράγμα που σε πρώτη στιγμή είναι υποχρεωμένη να κάνει.»¹⁵⁵

****Ατομα & τάξη:** «Τα μεμονωμένα υποκείμενα συγκροτούν τάξη μόνο στο μέτρο που πρέπει να διεξαγάγουν μια κοινή μάχη εναντίον μιας άλλης τάξης. Από άλλες απόψεις παραμένουν εχθρικοί μεταξύ τους ως ανταγωνιστές. Από την άλλη πλευρά, η τάξη, με τη σειρά της, προσλαμβάνει μια ανεξάρτητη ύπαρξη απέναντι στα άτομα, έτσι ώστε τα τελευταία βρίσκουν τις συνθήκες της ζωής τους προκαθορισμένες, και έχουν τη θέση της ζωής τους και, συνεπώς, την προσωπική τους ανάπτυξη να αποδίδεται σε αυτά, που υπάγονται έτσι σε αυτή [δηλ. στην τάξη]»¹⁵⁶

[2] Κομμουνισμός

-παγκόσμιος χαρακτήρας/ πραγματική κίνηση

«Αυτή η **‘αποξένωση’** [...] μπορεί, φυσικά, να καταργηθεί υπό δύο πρακτικές προϋποθέσεις. Προκειμένου να γίνει ανυπόφορη δύναμη, δηλ. μια δύναμη ενάντια στην οποία οι άνθρωποι επαναστατούν, πρέπει **μια μεγάλη μάζα της ανθρωπότητας να έχει καταστεί ‘χωρίς ιδιοκτησία’**, και επιπλέον η μάζα αυτή να έχει περιέλθει **σε αντίφαση προς τον υπάρχοντα κόσμο του πλούτου και του πολιτισμού**. Και τα δυο αυτά προαπαιτούμενα προϋποθέτουν μια **μεγάλη αύξηση της παραγωγικής δύναμης**, ένα υψηλό βαθμό ανάπτυξης. Και, από την άλλη πλευρά, αυτή η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων (που την ίδια

¹⁵³ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.5, pp.35-37.

¹⁵⁴ Ο.π., pp.59-60. Ανάλογη διατύπωση στο Karl Marx-Friedrich Engels, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, όπως περιλαμβάνεται στο Marx-Engels, *Collected Works*, ο.π., vol.6, p.503.

¹⁵⁵ Ο.π.

¹⁵⁶ Ο.π., p.77

στιγμή συνεπάγεται την πραγματική εμπειρική ύπαρξη των ανθρώπων σε παγκόσμια-ιστορική ύπαρξη, αντί για τοπική) είναι απόλυτα αναγκαίο προαπαιτούμενο, γιατί **χωρίς αυτή η στέρηση, η έλλειψη παραμένει απλά και μόνο γενική, και με την έλλειψη η πάλη για τα απαραίτητα θα ξανάρχιζε αναγκαστικά**, και όλη η παλιά βρώμικη δουλειά θα εμφανίζονταν και πάλι. Επιπλέον, **αυτή η καθολική ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι αναγκαία, επειδή μόνο με αυτή εγκαθιδρύεται μια καθολική επικοινωνία μεταξύ των ανθρώπων, που από τη μια πλευρά παράγει σε όλα τα έθνη ταυτόχρονα την χωρίς ιδιοκτησία μάζα (καθολικός ανταγωνισμός), κάνοντας κάθε έθνος εξαρτημένο από τις επαναστάσεις των άλλων, και τελικά θέτει τα παγκόσμια-ιστορικά, εμπειρικά καθολικά άτομα στη θέση των τοπικών.**

Χωρίς αυτό, 1) ο κομμουνισμός μπορεί να υπάρξει μόνο ως τοπικό φαινόμενο, 2) οι ίδιες οι δυνάμεις της επικοινωνίας δε θα μπορούσαν να αναπτυχθούν ως καθολικές, συνεπώς ανυπόφορες δυνάμεις, και 3) κάθε επέκταση της επικοινωνίας θα καταργούσε τον τοπικό κομμουνισμό. Εμπειρικά, ο κομμουνισμός είναι δυνατός μόνον ως πράξη των κυρίαρχων λαών, επισημαίνουν οι συγγραφείς της Γερμανικής Ιδεολογίας, **“με μιας” και ταυτόχρονα**, γεγονός που προϋποθέτει την **παγκόσμια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και της παγκόσμιας επικοινωνίας** που συνδέεται μαζί τους. [...]

Επιπλέον, **η μάζα των εργατών, που δεν είναι τίποτε παρά εργάτες, [...] προϋποθέτει την παγκόσμια αγορά.** Το προλεταριάτο μπορεί συνεπώς να υπάρξει μόνο σε παγκόσμιο ιστορικό επίπεδο, όπως ακριβώς ο κομμουνισμός, η δραστηριότητά του προλεταριάτου, μπορεί να έχει μόνο μια “παγκόσμια-ιστορική” ύπαρξη. Παγκόσμια-ιστορική ύπαρξη ατόμων, δηλαδή ύπαρξη ατόμων που συνδέεται άμεσα με την παγκόσμια ιστορία.»¹⁵⁷

«Ο κομμουνισμός είναι για μας, όχι μια κατάσταση πραγμάτων που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σε αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό το πραγματικό κίνημα, που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων. Οι όροι αυτού του κινήματος απορρέουν από τις προϋποθέσεις που τώρα υπάρχουν.»¹⁵⁸

«Ο κομμουνισμός διαφέρει από όλα τα προηγούμενα κινήματα κατά το ότι ανατρέπει τη βάση όλων των προγενέστερων σχέσεων παραγωγής και επικοινωνίας, και για πρώτη φορά αντιμετωπίζει **συνειδητά** όλες τις φυσικά απορρέουσες προϋποθέσεις ως δημιουργίες των ως εδώ υπαρχόντων ανθρώπων, τις απογυμνώνει από το φυσικό χαρακτήρα τους και τις υποτάσσει στην **εξουσία των ενωμένων ατόμων.**»¹⁵⁹

*για την **παγκόσμια κίνηση** προς τον **κομμουνισμό** βλ. και την εξής ανάλυση από το *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*:

«Η ανάγκη μιας σταθερά επεκτεινόμενης αγοράς για τα προϊόντα της καταδιώκει την αστική τάξη σε όλη την επιφάνεια της υδρογείου. Πρέπει να φωλιάζει παντού, να εγκαθίσταται παντού, να συνάπτει σχέσεις παντού.

Η αστική τάξη, διαμέσου της εκμετάλλευσης της παγκόσμιας αγοράς, έχει προσδώσει έναν κοσμοπολιτικό χαρακτήρα στην παραγωγή και στην κατανάλωση σε κάθε χώρα. Προς μεγάλη θλίψη των Αντιδραστικών, αφαίρεσε κάτω από τα πόδια της βιομηχανίας το έδαφος, όπου στηρίζονταν. Όλες οι από παλιά καθιερωμένες εθνικές βιομηχανίες έχουν καταστραφεί ή καταστρέφονται

¹⁵⁷ Ο.π., pp.48-49.

¹⁵⁸ Ο.π., p.49.

¹⁵⁹ Ο.π., σ.81.

καθημερινά. Εκτοπίζονται από νέες βιομηχανίες, η εισαγωγή των οποίων μετατρέπεται σε ζήτημα ζωής και θανάτου για όλα τα πολιτισμένα έθνη, [εκτοπίζονται] από βιομηχανίες, που δεν κατεργάζονται πλέον γηγενείς πρώτες ύλες, αλλά πρώτες ύλες που φθάνουν από τις πλέον απομακρυσμένες ζώνες· βιομηχανίες που τα προϊόντα τους καταναλώνονται όχι μόνον στο εσωτερικό, αλλά σε κάθε γωνιά της υδρογείου. Στη θέση των παλαιών αναγκών, που ικανοποιούνταν από τις ανάγκες της χώρας, συναντούμε νέες ανάγκες, που απαιτούν για την ικανοποίησή τους τα προϊόντα μακρινών χωρών και κλιμάτων. Στη θέση της παλιάς και εθνικής απομόνωσης και αυτάρκειας, έχουμε επικοινωνία σε κάθε κατεύθυνση, καθολική αλληλεξάρτηση εθνών. Και όπως στην υλική, έτσι και στην πνευματική παραγωγή. Τα πνευματικά δημιουργήματα των επιμέρους εθνών καθίστανται κοινή ιδιοκτησία. Εθνική μονομέρεια και εθνική στενομυαλιά καθίστανται ολοένα και περισσότερο αδύνατες, και από την πληθώρα των εθνικών και τοπικών λογοτεχνιών, αναδύεται μια παγκόσμια λογοτεχνία.

Η αστική τάξη, με ραγδαία βελτίωση όλων των εργαλείων παραγωγής, με τα τεράστια επιβοηθητικά μέσα επικοινωνίας, σύρει όλα, ακόμη και τα πλέον βάρβαρα, έθνη στον πολιτισμό. Οι φθηνές τιμές των εμπορευμάτων της αποτελούν το βαρύ πυροβολικό με το οποίο κατεδαφίζει όλα τα σινικά τείχη, και με το οποίο εξαναγκάζει το έντονα επίμονο μίσος των βαρβάρων για τους ξένους να υποτάσσεται. Εξωθεί όλα τα έθνη, με την απειλή της εξόντωσης, να υιοθετήσουν τον αστικό τρόπο παραγωγής· τα εξωθεί να εισαγάγουν ό,τι αποκαλεί πολιτισμό στον ορίζοντά τους, δηλαδή να γίνουν και τα ίδια αστικά. Με ένα λόγο, διαμορφώνει έναν κόσμο σύμφωνα με την εικόνα της.¹⁶⁰

Κομμουνιστική επανάσταση

«Στην ως τώρα ιστορία, είναι, πράγματι, κάτι σαν εμπειρικό γεγονός ότι τα μεμονωμένα άτομα, με τη διεύρυνση της δραστηριότητάς τους σε **παγκόσμια-ιστορική δραστηριότητα**, υποδουλώνονται ολοένα και περισσότερο σε μια δύναμη ξένη προς αυτά, [...], μια δύναμη, που γίνεται όλο και πιο μεγάλη, και, σε τελική ανάλυση, τείνει να αποδειχθεί [ότι είναι] η **παγκόσμια αγορά**. Με την ανατροπή της υπάρχουσας κοινωνικής κατάστασης πραγμάτων με την **κομμουνιστική επανάσταση**, και την **κατάργηση της ιδιωτικής ιδιοκτησίας**, που ταυτίζεται με αυτή, αυτή η δύναμη, [...], θα διαλυθεί, και τότε η **απελευθέρωση κάθε ενός ατόμου** θα επιτευχθεί, στο μέτρο, που η ιστορία θα μετατραπεί εξ ολοκλήρου σε **παγκόσμια ιστορία**.»¹⁶¹

«Τελικά από την αντίληψη της ιστορίας που σκιαγραφήσαμε βγάζουμε επιπλέον τα παρακάτω συμπεράσματα: 1) **Με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων έρχεται ένα στάδιο όπου παραγωγικές δυνάμεις και μέσα επικοινωνίας έρχονται σε μια κατάσταση, που κάτω από τις υπάρχουσες σχέσεις, φέρνουν μονάχα κακό, και δεν είναι πια παραγωγικές αλλά καταστροφικές δυνάμεις** (μηχανήματα, χρήμα). Και σε σύνδεση με όλα αυτά εμφανίζεται **μια τάξη που πρέπει να σηκώσει όλα τα βάρη της κοινωνίας**, χωρίς να απολαμβάνει τα πλεονεκτήματά της, που όντας απόβλητη από την κοινωνία, σπρώχνεται αναγκαστικά στον πιο αποφασιστικό ανταγωνισμό προς όλες τις άλλες τάξεις, μια τάξη που αποτελεί την πλειοψηφία όλων των μελών της κοινωνίας, και που από αυτή πηγάζει η συνείδηση της αναγκαιότητας μιας ριζικής επανάστασης, η **κομμουνιστική συνείδηση**, που **μπορεί βέβαια να γεννηθεί και στις άλλες επίσης τάξεις με τη μελέτη της κατάστασης αυτής της τάξης**. [...] 4) **Τόσο για την παραγωγή σε μαζική κλίμακα αυτής της κομμουνιστικής συνείδησης, όσο και για**

¹⁶⁰ Karl Marx-Friedrich Engels, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ο.π., pp.487-488.

¹⁶¹ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ο.π., p.51.

την επιτυχία αυτής της υπόθεσης, είναι αναγκαία η αλλαγή των ανθρώπων σε μαζική κλίμακα, μια αλλαγή που μπορεί να γίνει μονάχα μέσα σε ένα πρακτικό κίνημα, με μian επανάσταση. Αυτή η επανάσταση είναι επομένως αναγκαία, όχι μόνο επειδή η κυρίαρχη τάξη δεν μπορεί να ανατραπεί με κανέναν άλλο τρόπο, αλλά επίσης επειδή η τάξη που την ανατρέπει μόνο σε μian επανάσταση μπορεί να επιτύχει να απαλλαγεί από την προαιώνια 'κόπρο του Αυγείου' και να γίνει ικανή να θεμελιώσει εξαρχής την κοινωνία.»¹⁶²

Κομμουνιστική κοινωνία

«Ευθύς ως ο καταμερισμός εργασίας εμφανίζεται, κάθε άνθρωπος έχει μία ιδιαίτερη, αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, που του επιβάλλεται και από την οποία δεν μπορεί να ξεφύγει. Είναι κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός κριτικός, και πρέπει να παραμείνει έτσι, αν δε θέλει να απολέσει τα μέσα επιβίωσης. Ενώ στην κομμουνιστική κοινωνία, όπου κανείς δεν έχει μια αποκλειστική σφαίρα δραστηριότητας, αλλά καθένας μπορεί να αφοσιώνεται σε όποιο κλάδο επιθυμεί, η κοινωνία ρυθμίζει τη γενική παραγωγή και καθιστά, έτσι, δυνατό για μένα να κάνω ένα πράγμα σήμερα και άλλο αύριο, να κυνηγώ την ημέρα, να ψαρεύω το απόγευμα, να ανατρέφω το κοπάδι το βράδυ, να ασκώ κριτική μετά το δείπνο, όπως είχα στο νου μου, χωρίς να γίνομαι ποτέ κυνηγός, ψαράς, βοσκός ή κριτικός»¹⁶³

«Σε μια κοινότητα/ μαζί με άλλους έχει κάθε/ άτομο τα μέσα να καλλιεργήσει τις ικανότητές του προς όλες τις κατευθύνσεις. Μόνο μέσα στην κοινότητα, επομένως, είναι δυνατή η προσωπική ελευθερία. Στα προηγούμενα υποκατάστατα της κοινότητας, στο κράτος κτλ., προσωπική ελευθερία υπήρχε μονάχα για τα άτομα που αναπτύσσονταν μέσα στις σχέσεις της κυρίαρχης τάξης, και μονάχα στο βαθμό που ήταν άτομα αυτής της τάξης. Η απατηλή κοινότητα, που σε αυτή έχουν ως τώρα συνενωθεί τα άτομα, έπαιρνε πάντοτε μια ανεξάρτητη ύπαρξη σε σχέση με αυτά, και ταυτόχρονα, μια και ήταν η συνένωση μιας τάξης εναντίον μιας άλλης, ήταν όχι μόνο μια τελείως απατηλή κοινότητα, αλλά επίσης και ένα εμπόδιο. Στην πραγματική κοινότητα τα άτομα αποκτούν την ελευθερία τους στην ένωσή τους και διαμέσου της ένωσής τους.»¹⁶⁴

«Μέσα στην κομμουνιστική κοινωνία, τη μόνη κοινωνία στην οποία η γνήσια και ελεύθερη ανάπτυξη των ατόμων παύει να είναι απλή φράση, αυτή η ανάπτυξη προσδιορίζεται ακριβώς από τη σύνδεση των ατόμων, μία σύνδεση που συνίσταται κατά το ένα μέρος στα οικονομικά προαπαιτούμενα και κατά το άλλο μέρος στην αναγκαία αλληλεγγύη της ελεύθερης ανάπτυξης όλων και, τελικά, στον καθολικό χαρακτήρα της δραστηριότητας των ατόμων στη βάση των υπαρχουσών παραγωγικών δυνάμεων. Εδώ, επομένως, πρόκειται για άτομα που βρίσκονται σε ένα καθορισμένο στάδιο ιστορικής ανάπτυξης και καθόλου για οποιαδήποτε, τυχαία άτομα, ακόμα και αν παραβλέψουμε την απαραίτητη κομμουνιστική επανάσταση, που η ίδια είναι ένας γενικός όρος για την ελεύθερή τους ανάπτυξη.»¹⁶⁵

¹⁶² Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ο.π., pp.52-53.

¹⁶³ Ο.π., p.47.

¹⁶⁴ Ο.π., p.78. Ανάλογη διατύπωση στο Karl Marx-Friedrich Engels, *Το Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, ο.π., p.506

¹⁶⁵ Karl Marx-Friedrich Engels, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, ο.π., pp.438-439.

***Σε αντίθεση προς ό,τι τους καταλογίζει ο Stirner, για τους Marx και Engels¹⁶⁶ οι κομμουνιστές**

1. δεν περιμένουν από την κοινωνία να τους δώσει, αλλά θέλουν να δώσουν στον εαυτό τους μια κοινωνία,
2. δεν αντιμετωπίζουν την κοινωνία ως 'εργαλείο',
3. θεωρούν υπερβάσιμη την αντίθεση καθήκοντος/ συμφέροντος,
4. δε θυσιάζονται (ως ατομικότητες) για την κοινωνία
5. αναγνωρίζουν ότι στην επαναστατική δραστηριότητα, η αλλαγή του εαυτού συμπίπτει με την αλλαγή των συνθηκών
6. δεν αντιπαραθέτουν τον εγωισμό στην αυταπάτηση ή το γενικό στο μερικό συμφέρον -αυτές είναι ψευδείς αντιθέσεις
7. γνωρίζουν, όπως, ότι «η ολόπλευρη πραγμάτωση του ατόμου τότε μόνο θα πάψει να γίνεται αντιληπτή ως ιδεώδες, ως αποστολή κτλ., όταν το φορτίο του κόσμου, που προάγει την πραγματική ανάπτυξη των ικανοτήτων του ατόμου, τεθεί υπό τον έλεγχο των ίδιων των ατόμων, όπως επιθυμούν οι κομμουνιστές.»¹⁶⁷

¹⁶⁶ Ο.π., pp.213-214.

¹⁶⁷ Ο.π., p.292.